

MÜNDƏRİCAT.

səhifə

GİRİŞ.....2

I FƏSİL. DAĞLIQ ŞİRVAN İQTİSADI COĞRAFI

RAYONUN

ÜMUMİ

XARAKTERİSTİKASI.....4-21

1.Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun iqtisadi coğrafi mövqeyi

və onun

qiymətləndirilməsi.....4

2.Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonun təsərrüfatı.....6

II FƏSİL. DAĞLIQ ŞİRVAN İQTİSADI COĞRAFI

RAYONUNUN TƏBİİ ŞƏRAİTİNİN TƏSƏRRÜFAT

BAXIMINDAN

QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....13-52

1.Geoloji quruluşu, relyefi və faydalı qazıntıların təsərrüfat baxımından

qiymətləndirilməsi.....13

2.Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun iqlim və aqroiqlim ehtiyatlarının təsərrüfat baxımından

qiymətləndirilməsi.....20

3.Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun su ehtiyatlarının təsərrüfat əhəmiyyəti.....

.....31

4.Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun torpaq-bitki və heyvanataləminintəsərrüfatbaxımındanqiymətləndirilməsi.....39

III FƏSİL. DAĞLIQ ŞİRVAN İQTİSADI RAYONUNDA

TƏSƏRRÜFATIN YERLƏŞMƏSİ VƏ İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİVİNKİŞAFI.....	53-59
1.Dağlıq Şirvanda təsərrüfatın yerləşməsi və inkişafının müasir vəziyyəti.....	53
NƏTİCƏ.....	60
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	61

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi iqtisadi rayonlar, ərazi istehsal kompleksləri və onların inkişafı sahəsində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Bazar münasibətlərinin formalaşdığı və dərinləşdiyi bu müasir dövrdə iqtisadiyyatın sabit inkişafının təmin edilməsi və əhalinin sosial həyat şəraitinin yüksəldilməsi öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonunda ərazinin istehsal komplekslərinin (ƏİK) coğrafi problemlərinin tədqiqi və öyrənilməsi böyük aktuallığa malikdir.

İqtisadi rayonlar təkcə ixtisaslaşdırılması ilə deyil, həm də istehsalın kompleks inkişafı ilə xarakterizə olunur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş iqtisadi rayonlarda təsərrüfatın ərazi istehsal kompleksi formasında (ƏİK) yerləşdirilməsi aydın nəzərə çarpır. Məsələn, respublikamızın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Abşeron iqtisadi rayonunda Bakı-Sumqayıt, Aran iqtisadi rayonunda Şirvan-Salyan, Mingəçevir-Yevlax, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda Gəncə-Daşkəsən ƏİK diqqəti cəlb edir. Digər iqtisadi rayonlarda belə ƏİK-ləri hələ yaranmamışdır.

Ölkəmizdə möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev cənablarının həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri əldə olunmuş iqtisadi inkişafın nəticələrini iqtisadi rayonların əsas problemlərinin həllinə yönəltməkdir. Çünki aparılan iqtisadi siyasət nəticəsində baş verən dinamik inkişaf cəmiyyətin keçid dövründən irəli gələn sosial problemlərin həll edilməsinə obyektiv zəmin yaradır.

Gələcəkdə Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi potensialının daha da artırılması və onun inkişafını təmin amillərin öyrənilməsi və ərazidə mövcud olan problemlərin müasir dövrdə elmi cəhətdən kompleks tədqiqinin aparılması tələb olunur. Bu problemlərin araşdırılması və həlli yolları dissertasiya mövzusunun aktuallığını təmin edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonunun təbii və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq

əhalinin və istehsalın ərazi təşkilinin coğrafi problemlərinin müəyyən olunmasıdır. Bununla yanaşı əhali və istehsal sahələrində qəbul olunmuş müvafiq proqramlar arasında əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yoxsulluğun aradan qaldırılması, istehsalı davamlı inkişaf kontekstində iqtisadi yüksəlişin təmin edilməsi öyrənilir.

Həmçinin Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonunu əhalinin həyat və təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan öyrənilməsi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələrin həlli öz yerini tapmışdır.

- təbii ehtiyatların iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi;
- sənaye əhəmiyyətli təbii ehtiyatların mənimsənilməsi;
- sənaye sahələrinin müasir vəziyyətinin öyrənilməsi;

Tədqiqatın obyekt kimi Azərbaycan Respublikasının Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonu seçilmişdir. Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonun ərazisinin sahəsi 6,06 min km²-dir ki, bu da respublika ərazisinin (86,6 min km²) 7%-ni təşkil edir. O respublikanın 10 iqtisadi coğrafi rayonu arasında sahəsinə görə Aran (Kür-Araz) (20,8 min km²), Gəncə-Qazax (12,4 min km²) və Şəki-Zaqatala (8,8 min km²) rayonlarından sonra 4-cüdür. Ərazinin sahəsinin nisbətən böyük olması onun təsərrüfat əhəmiyyətini xeyli artırır. Belə ki, ərazidə təsərrüfat və sosial obyektləri daha çox və bir-birinə mane olmadan yerləşdirmək, ərazini daha geniş həcmdə mənimsəmək və ondan istifadə etmək xeyli əlverişlidir.

Tərkibinə Şamaxı, Qobustan, Ağsu, və İsmayıllı inzibati rayonları daxildir. Bu iqtisadi rayon böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsində yerləşmişdir. Rayon cənubdan Aran (Kür-Araz), şimal-qərbdən Şəki-Zaqatala, şimal və şimal-şərqdən Quba-Xaçmaz və şərqdən Abşeron iqtisadi coğrafi rayonları ilə həmsərhəddir. Bu iqtisadi coğrafi rayonların tərkibində olan Qəbələ, Quba, Xızı, Abşeron, Salyan, Sabirabad, Hacıqabul, Kürdəmir, Göyçay inzibati rayonları ilə əhatələnmişdir.

Tədqiqatın predmeti Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonunda təbii-resurs amilləri və onların potensialının təsərrüfat baxımından qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonunda iqtisadi və sosial-coğrafi sahədə tədqiqat aparmış Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin əsərlərində irəli sürülmüş nəzəri müddəalar təşkil edir. Xüsusilə regionda ərazi istehsal komplekslərinin coğrafi problemlərinə dair tədqiqat aparmış B.Ə.Budaqov, A.M.Mirzəyev, Ş.Q.Dəmirqayayev, Z.N.Eminov, H.A.Xəlilov, E.Q.Mehrəliyev, Q.S.Məmmədov, Z.S.Məmmədov, A.A.Nadirov, B.T.Nəzirova, N.Ə.Nəzirova, N.Ə.Paşayev və s.alimlərin elmi işlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir.

— dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonunun fiziki və iqtisadi-sosial göstəriciləri kompleks şəkildə təhlili verilir;

— yeni mülkiyyət münasibətləri şəraitində ərazinin iqtisadi-coğrafi və sosial-coğrafi qiymətləndirilməsi aparılır;

Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqat nəticəsində iqtisadi rayonun inkişaf xüsusiyyətlərini, orada baş vermiş dəyişikliklər müəyyən olunmuşdur. Həmçinin tədqiqatın nəticələri regionunun inkişafında, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında, infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsində və s. istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan MEA Coğrafiya İnstitutunun, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Nəqliyyat Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin məlumatları, iqtisadi rayonun fiziki, iqtisadi və sosial göstəricilərinə aid elmi-tədqiqat əsərləri, coğrafiyaçı alimlərin metodiki göstərişləri təşkil edir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticədən və 38 adda ədəbiyyat siyahısından ibarət olub, 70 kompyüter səhifəsini əhatə edir. Dissertasiyada həmçinin 1 cədvəl də istifadə olunmuşdur.

I FƏSİL

DAĞLIQ ŞİRVAN İQTİSADI COĞRAFİ RAYONUN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

I. Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonun iqtisadi coğrafi mövqeyi və onun qiymətləndirilməsi.

Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonun ərazisinin sahəsi 6,06 min km²-dir ki, bu da respublika ərazisinin (86,6 min km²) 7%-ni təşkil edir. O respublikanın 10 iqtisadi coğrafi rayonu arasında sahəsinə görə Aran (Kür-Araz) (20,8 min km²), Gəncə-Qazax (12,4 min km²) və Şəki-Zaqatala (8,8 min km²) rayonlarından sonra 4-cüdür. Ərazinin sahəsinin nisbətən böyük olması onun

təsərrüfat əhəmiyyətini xeyli artırır. Belə ki, ərazidə təsərrüfat və sosial obyektləri daha çox və bir-birinə mane olmadan yerləşdirmək, ərazini daha geniş həcmdə mənimsəmək və ondan istifadə etmək xeyli əlverişlidir.

Tərkibinə Şamaxı, Qobustan, Ağsu, və İsmayilli inzibati rayonları daxildir. Bu iqtisadi rayon böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsində yerləşmişdir. Rayon cənubdan Aran (Kür-Araz), şimal-qərbdən Şəki-Zaqatala, şimal və şimal-şərqdən Quba-Xaçmaz və şərqdən Abşeron iqtisadi coğrafi rayonları ilə həmsərhəddir. Bu iqtisadi coğrafi rayonların tərkibində olan Qəbələ, Quba, Xızı, Abşeron, Salyan, Sabirabad, Hacıqabul, Kürdəmir, Göyçay inzibati rayonları ilə əhatələnmişdir. Rayonun respublikanın sənaye və kənd təsərrüfatı cəhətdən inkişaf etmiş rayonları ilə həmsərhəd olması onun iqtisadi coğrafi mövqeyini daha da əlverişli edir. Bu özünü təsərrüfat əlaqələrində daha aydın göstərir. Məsələn, rayonun respublikanın əsas energetika mərkəzləri olan Mingəçevir, Bakı, Şirvan şəhərləri ilə nisbətən yaxınlıqda yerləşməsi bu mərkəzlərdən rayona daha əlverişli şərtlərlə elektrik enerjisi nəql etməyə imkan verir. Bu eyni dərəcədə rabitə, telekommunikasiya və s. veriliş xətlərinə də aiddir. Rayonun respublikanın pambıqçılıq üzrə ixtisaslaşmış Aran (Kür-Araz) iqtisadi rayonu ilə həmsərhəd olması da çox əlverişlidir. Belə ki, Ağsu rayonunda istehsal edilmiş pambıq Kürdəmir pambıqtəmizləmə zavoduna göndərilərək burada emal edilir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun, xüsusilə də Şəki şəhərinin respublikanın ən mühüm ipəkçilik mərkəzi olması və onun Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu ilə qonşuluqda yerləşməsi rayonda istehsal edilən barama məhsulunun Şəkinin ipəkçilik müəssisələrində emal edilməsinə əlverişli şərait yaradır. Aran iqtisadi rayonunda yerləşən və respublikanın ən böyük su anbarı Mingəçevir su anbarının Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonuna nisbətən yaxın yerləşməsi Yuxarı Şirvan su kanalının çəkilməsinə zəmin yaratmışdır və s. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun əlverişli iqtisadi coğrafi mövqeyi onun nəqliyyatına da müsbət təsir göstərir. Belə ki, rayonun təxminən respublikanın mərkəzi hissəsində yerləşməsi onun ərazisinin tranzit əhəmiyyətini artırır, oradan müxtəlif istiqamətli magistral

avtomobil yollarının keçməsinə şərait yaradır, rayonun başqa regionlarla nəqliyyat əlaqələrini daha sərfəli edir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun iqtisadi coğrafi mövqeyinin əsas üstünlüyü isə onun respublikanın əsas ictimai-siyasi mərkəzi olan Abşeron iqtisadi coğrafi rayonu ilə, xüsusilə Bakı və Sumqayıt şəhərləri ilə yaxınlıqda yerləşməsidir. Belə ki, rayonun ən ucqar yaşayış məntəqələrindən belə, 3-4 saata respublikanın paytaxtı, əsas sənaye, elm təhsil, səhiyyə, mədəniyyət mərkəzi, ən mühüm nəqliyyat qovşağı olan Bakı şəhərinə getmək olar. Rayonun sənişin və yük dövriyyəsinin çox hissəsinin Bakı şəhəri ilə bağlı olduğunu nəzərə alsaq, bu amilin necə mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu görürük. Belə ki, bu amilin nəticəsində daşımaların maya dəyəri, əhalinin nəqliyyat xərcləri xeyli azalır, vaxta qənaət olunur. Rayonun Bakı, Sumqayıt, Şirvan, Kürdəmir, Göyçay və s. bu kimi iri yaşayış məntəqələrinin yaxınlığında yerləşməsi rayonun istirahət-rekreasiya resurslarından istifadənin həcmi xeyli artırır. Rayonun gözəl mənzərəyə, sərin iqlimə, keyfiyyətli şirin və mineral sulara, dağ meşələrinə və s. malik olan bir çox əraziləri yuxarıda qeyd edilən şəhərlərin, xüsusilə də Bakının əhalisinin sevimli istirahət yeridir. Dincəlmək üçün əhalinin rayona axını istirahət günlərində, tətillərdə, xüsusilə də yayda güclənir ki, bu da rayonun sosial-iqtisadi inkişafına, o cümlədən nəqliyyata, xidmət sahələrinə, yerli əhalinin sosial durumuna müsbət təsir göstərir. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonu çox əlverişli iqtisadi coğrafi mövqeyə malikdir.

2. Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonun təsərrüfatı.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu özünəməxsus təsərrüfat kompleksi ilə seçilir. Onun əsasını kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil edir.

Dağlıq Şirvan respublikanın mühüm üzümçülük-şərabçılıq, taxılçılıq və heyvandarlıq rayonudur. Rayonda kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsi üzümçülük olsa da, sonralar bu sahə xeyli tənəzzülə uğrayaraq hazırda demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Bunun da əsas səbəbi o vaxtlar antialkoqol kampaniyasının aparılması olmuşdur. Bu kampaniya nəticəsində rayonda olan bir çox yüksək məhsuldar üzüm bağları məhv edildi, üzüm emalı və şərab istehsalı müəssisələri bərhad vəziyyətə düşdü. Bu sahənin zəifləməsinə təsir edən mühüm amillərdən biri də respublika şərab məhsullarının onların əsas istehlak bazarı olan Rusiyada rəqabətinin zəifləməsidir. Bu da Rusiyada Azərbaycandan ixrac edilən kənd təsərrüfatı məhsullarını, o cümlədən şərabı Rusiya dövlətinin tətbiq etdiyi həddindən artıq şişirdilmiş yüksək gömrük rüsumları ilə əlaqədardır. Vaxtilə rayonun əsas məhsuldar üzüm bağları əsasən dağətəyi zonada yerləşərək dəmyə əkinçiliyi şəraitində inkişaf etmişdir.

Bu baxımdan Şamaxı, Qobustan və Ağsu rayonları daha çox seçilir. Respublikada üzümçülüğün intensiv inkişafı dövrlərində, xüsusilə də 70-ci illərdən başlayaraq 80-ci illərin sonlarına qədər hər il 1 milyon tondan artıq üzüm məhsulu istehsal edilmişdir ki, bunun da 17-18%-ni Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu vermişdir. Bu sahədə Şamaxı rayonu daha irəlində olaraq hər il 100 min tondan artıq üzüm istehsal etmişdir. Rayon üzümçülüğünün əsas istiqaməti

texniki üzüm sortlarının yetişdirilməsi olmuşdur ki, bunlardan mədrəsə, bayan-şirə, takviveri, rkatiseli və s. göstərmək olar. Bu illərdə üzümün məhsuldarlığı çox yüksək olaraq hər hektardan 80 sentnerə qədər təşkil etmişdir. Rayonda üzümçüləklə əlaqədar olaraq güclü aqrəsənaye müəssisələri yaranmışdır. Bu müəssisələr üzümü emal edərək şərab məhsulları, tullantılardan isə xammal-spirt, rektifikat-spirt, sirkə, enorəngləyicilər, tanin və s. hazır məhsullar istehsal etmişlər. Rayonda 18-dən artıq şərab zavodu və bir neçə şərab istehsalı məntəqəsi vardır ki, onların birgə istehsal gücü 174 min tondan artıqdır. Rayonda üzümçülük-şərabçılıq istehsalını daha da intensivləşdirmək məqsədilə sovxoz-zavod tipli aqrəsənaye müəssisələrinin yaradılmasına böyük diqqət verilmişdir. Rayonda 56 üzümçülük-şərabçılıq sovxoz-zavodu fəaliyyət göstərmişdir ki, onların da payına rayon üzümlüklərinin 80%-i, istehsal edilən üzüm və şərab məhsulunun müvafiq olaraq 90-100%-i düşmüşdür. Sovxoz-zavodlar başlıca olaraq texniki üzümçülük üzrə ixtisaslaşaraq istehsalı, tədarükü, emalı, saxlamayı və satışı təmin edirlər. Bu sovxoz-zavodların əksəriyyəti öz üzüm məhsulu ilə yanaşı yaxınlıqda yerləşən başqa təsərrüfatların məhsulunu da emal etmək üzrə ixtisaslaşmışlar.

Məlum səbəblərlə əlaqədar olaraq rayonda üzümçülük son zamanlar xeyli tənəzzülə uğrasa da, rayon əkinçiliyinin digər ixtisaslaşmış sahəsi olan taxılçılıq xeyli inkişaf etmişdir. Bu sahənin rayonun sosial-iqtisadi həyatında böyük rolu vardır. Şirvan torpağı qədimlərdən Azərbaycanın ən mühüm taxılçılıq rayonlarından olmuşdur. Böyük Vətən müharibəsi illərində rayonun istehsal etdiyi taxıl respublika əhalisinin, eləcə də döyüşən ordunun çörək təminatında çox mühüm rol oynamışdır. Taxılçılıq rayonda dəmyə xarakteri daşıyaraq respublikada istehsal olunan taxıl məhsullarının 10%-ə qədərini verir. Taxıl bitkiləri rayonun əkin sahələrinin yarısından çoxunu tutur. Son illər onların sahəsi xeyli genişlənmişdir ki, bu da rayonda aparılmış kənd təsərrüfatı islahatları və əvvəllər üzümlüklər yerləşən sahələrin hazırda taxılçılıqda istifadə edilməsilə əlaqədardır. Taxılçılığın inkişafı üçün rayonda ən əlverişli sahələr dağətəyi və

orta dağlıq zonalar hesab edilir. Taxıl əkinləri Qobustanın şimal, şimal-qərb, Şamaxı rayonunun mərkəzi, şimal-şimal-qərb hissələrində Ağsu və İsmayilli rayonlarının dağətəyi və orta dağlıq zonalarında geniş yer tutur.

Rayonda əsas taxıl bitkisi payızlıq buğdadır. Son illər yem taxılı, o cümlədən arpa, qarğıdalı və s. istehsalı genişlənir. Taxıl biçildikdən sonra onun küləşi, samanı maldarlıqda qiymətli yem kimi istifadə olunur. Buğdanın məhsuldarlığına görə İsmayilli rayonu daha çox fərqlənir. Burada payızlıq buğdanın orta məhsuldarlığı hər hektarda 35-45 sentner, bəzi təsərrüfatlarda isə 50 sentnerdir. Dəmyə əkinçilik yüksək inkişaf etmiş Şamaxı və İsmayilli, eləcə də Şəki rayonları respublikada ən çox buğda istehsal edirlər. Dəmyə şəraitində hər hektardan 50-55 sentner buğda götürən İsmayilli rayonundakı İvanovka kolxozu çox məşhur olmuşdur.

Rayonda texniki bitkiçiliklə də məşğul olurlar. Bunlardan pambıq, tütün və günəbaxan əsas yer tutur. Pambıq əkinləri rayonda yalnız Ağsu rayonunun düzən sahəsində Ağsu şəhərindən cənubda Ağsuçayın sahilləri boyunda təxminən 3-4 min hektar sahədə yerləşmişdir. Pambıq əkinlərinin suvarılmasında yerli su ehtiyatları ilə yanaşı Yuxarı Şirvan kanalının olduqca böyük rolu vardır. Pambıq tarlalarının intensiv suvarılması bu sahələrdə yerləşən bir sıra torpaqların şoranlaşmasına səbəb olmuşdur. Rayonda pambıq emalı müəssisəsi olmadığına görə məhsulu Aran (Kür-Araz) iqtisadi rayonundakı pambıq təmizləmə zavodlarına (Kürdəmir, Ucar, Göyçay və c.) göndərmək zərurəti yaranır ki, bu da izafi xərclərə, məhsul itkisinə və s. səbəb olur. Son illər bu sahə də xeyli dərəcədə inkişafdan qalmışdır.

Tütünçülüklə İsmayilli rayonunda məşğul olurlar. Torpağa, suya, termik rejimə həssas olan tütünün becərilməsi çox əməktutumlu olması ilə yanaşı, bu sahədə işləyənlərin sağlamlığına da mənfi təsir göstərir. Burada əsasən “samson”, “itiyarpaq”, “trabzon” kimi qiymətli tütün sortları becərilir və hər hektardan orta hesabla 35 sentner götürülür, Rayonda tütün-fermentasiya müəssisəsi olmadığından istehsal edilmiş tütünü emal edilmək üçün Zaqatala,

Şəki, Qəbələ və s. məntəqələrə göndərmək lazım gəlir. Rayonda günəbaxan da əkilir. Məsələn, İsmayılıda İvanovka, Şamaxıda Çuxuryurd və s. kəndlərdə. Günəbaxan əkinləri silos istehsalını toxumla təmin etmək və yağ almaq məqsədinə xidmət edir. Burada istehsal edilmiş günəbaxan yağı yüksək keyfiyyəti ilə seçilir. İvanovka kolxozunun istehsal etdiyi günəbaxan yağı onun Bakıdakı firma mağazasında böyük uğurla satılır.

Bağçılıq rayonda mühüm sahələrdəndir. Lakin rayonda iri bağçılıq-meyvəçilik təsərrüfatları yoxdur. Çünki, rayonun əksər təsərrüfatları digər sahələr, xüsusilə taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq üzrə ixtisaslaşmışlar.

Əhalinin həyatı sahələrində alma, armud, nar, heyva, gavalı, ərik, tut, göyəm, alça, müxtəlif giləmeyvə, ağac və kollar geniş yayılmışdır. Bu baxımdan rayon meşələrində yabanı şəkildə yetişən meyvə və giləmeyvələrin də böyük əhəmiyyəti vardır. Rayon bağlarında istehsal edilmiş meyvələrin və meşələrdən tədarük edilmiş yabanı meyvələrin əhalinin bu məhsullarla təmin olunmasında müstəsna rolu vardır. Bu meyvələrin bir çoxu respublikanın qara bazarlarında müvəffəqiyyətlə satılır. Lakin rayonda bağçılıq məhsullarını emal edən yeyinti sənaye müəssisələri demək olar ki, yoxdur. Bağçılıqda yaranmış vəziyyət rayonun tərəvəzçilik və bostançılıq sahələri üçün də xarakterikdir. Son illər rayonun münbit qara torpaqlar yayılan sahələrin də kartof sahələri xeyli genişləndirilmişdir.

Tərəvəz və bostançılıqla əsasən suvarılan torpaqlarda məşğul olurlar. Bu sahənin əksər məhsulu yerli istehlak xarakteri daşıyır və o yerli tələbatı tam ödəmədiyindən kənddən rayona xeyli tərəvəz və bostan məhsulları gətirilir. Rayonda həyatı sahələrdə xüsusilə İsmayılı Şamaxı şəhərlərində qızılgül əkilməsi də geniş yayılmışdır. Onun ləçəklərindən güləb yüksək keyfiyyətli mürəbbə ətriyyat sənayesində istifadə edilən çox qiymətli qızılgül yağı almaq mümkündür.

Rayonda kənd təsərrüfatının əsas və ənənəvi sahələrindən biri də heyvandarlıqdır. Hazırda rayon respublika heyvandarlıq məhsulunun təxminən

12% qədərini verir. Heyvandarlığın inkişafı üçün rayonun təbii şərait və təbii ehtiyatları olduqca əlverişlidir. Geniş ərazilər tutan təbii yay və qış otlaqları heyvandarlığın, xüsusilə də qoyunçuluğun inkişafında mühüm rol oynayır. Qoyunçuluq ətlik-yunluq istiqamətlidir, məhsuldarlığı yüksəkdir. Burada orta hesabla hər qoyundan ildə 3 kq-a qədər yun alınır. Rayon respublika yun məhsulunun 4,2%-ni verir. Qoyunçuluq Şamaxı və Qobustan rayonlarında daha yüksək inkişaf etmişdir. Rayonda əsasən əkinçiliyə əsaslanan maldarlığın da böyük əhəmiyyəti vardır. Sahə əsasən südlük-ətlik istiqamətli olmaqla məhsuldarlığı çox da yüksək deyil. İri buynuzlu mal-qaranın tərkibində inəklərlə yanaşı camışların da payı yüksəkdir. Rayonda quşçuluqla da məşğul olurlar. Əvvəllər rayonda bir neçə quşçuluq ferması olsa da, hazırda bu sahə yalnız həyətyanı sahələrdədir. İstehsal edilmiş quş əti və yumurta yüksək keyfiyyətlə seçilir. Baramaçılıq son zamanlar xeyli tənəzzülə uğramışdır, lakin bu sahənin inkişafı üçün böyük imkanlar vardır. O cümlədən, respublikanın əsas ipəkçilik mərkəzi Şəkinin rayona nisbətən yaxın yerləşməsi və tut bağlarının rayonda geniş yayılması. Dağlıq zonalarda, meşəli sahələrdə, yonca əkinləri sahəsində arıçılıqla geniş məşğul olublar. Bu sahə yüksək keyfiyyətli balı ilə seçilir.

Rayonda sənaye kompleksi zəif inkişaf etmişdir. Onun əsasını yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, qismən faydalı qazıntı hasilatı və emal edilməsi və bir sıra başqa sahələr təşkil edir. Sənayenin tərkibində əsasən yerli xammala əsaslanan yeyinti və yüngül sənaye sahələri üstünlük təşkil edir. Həmin sahələr istehsal olunan məhsulun 80-90%-ni verir. Əsas sənaye müəssisələri rayon mərkəzlərində yerləşən yağ-pendir və çörək zavodları və iri üzümçülük təsərrüfatları nəzdindəki şərab zavodlarıdır. Son illər rayonda taxılçılığın yüksək inkişafı ilə əlaqədar olan bir sıra yeni un üyütmə müəssisələri – dəyirmanlar da yaradılmışdır. 1982-ci ildə Şamaxıda növbədə 100 ton süd (südü 20 tonunu pendir almaq üçün) emal edən zavod işə düşmüşdür. Son zamanlar bir sıra mineral və süfrə sularının şüşələrə doldurulması təşkil edilmişdir.

Qədim Şirvan torpağı tarixən sənətkarlığın inkişafı ilə seçilmişdir. Yerli əhali burada xalçaçılıq, misgərlik, silahqayırma, məişət əşyaları, əmək alətləri, yun iplik, kəlağayı və s. istehsalı ilə geniş məşğul olmuşdur. Məsələn, 1913-cü ildə Basqal kəndində 700-dən artıq işçi 1400 dəzqahda kустar üsulla 1300 min ədəd ipək yaylıq kəlağayı hazırlanmışdır. Kəlağayı emalatxanaları Şamaxı və Basqalda indi də vardır. Əksər yaşayış məntəqələrində xalçaçılıq ənənəvi sahələrdəndir. Şamaxıda iri xalça müəssisəsi vardır.

Rayon ağır sənaye müəssisələrinə İsmayilli rayonundakı meşə və ağac emalı müəssisəsi, Şamaxı və Qobustan rayonlarındakı daş karxanaları və bir neçə asfalt və kərpic zavodları aiddir.

Rayonun nəqliyyatında avtomobil yolları mühüm yer tutur. Respublika paytaxtını qərb rayonları ilə birləşdirən Bakı-Qazax şosse yolu rayon ərazisindən keçir. Rayonun bütün yaşayış məntəqələri avtomobil yolları ilə bir-birilə əlaqələndirilmişdir. Rayonu ətraf rayonlarla birləşdirən bir çox avtomobil yolları da çəkilmişdir. 70-ci illərdə şərab materiallarını daşımaq üçün Qarasu stansiyası ilə Çöl Göylər kəndi arasında dəmiryol xətti çəkilmişdir.

Rayonda xidmət sahələri də inkişaf etmişdir. Burada ticarət məişət xidməti, ictimai-iaşə, mehmanxana təsərrüfatı, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, incəsənət müəssisələri, demək olar ki, bütün məntəqələrdə fəaliyyət göstərir. Şamaxı rayonunda Pirqulu sahəsində Yusif Məmmədəliyev qəsəbəsində Azərbaycan Elmlər Akademiyasının astrofizika rəsədxanası fəaliyyət göstərir.

II FƏSİL

DAĞLIQ ŞİRVAN İQTİSADI COĞRAFİ RAYONUNUN TƏBİİ ŞƏRAİTİNİN TƏSƏRRÜFAT BAXIMINDAN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.

I.Geoloji quruluşu, relyefi və faydalı qazıntılarının təsərrüfat baxımından qiymətləndirilməsi.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinin fiziki coğrafi rayonlaşdırılmasına əsasən Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu Böyük Qafqaz vilayətinin Şamaxı və Qobustan-Abşeron rayonları ərazisində yerləşir. Böyük Qafqazın cənub yamacı zonası Girdimançay dərəsindən şərqə xeyli genişlənərək Şamaxı-Qobustan sahəsini əmələ gətirir. Böyük Qafqaz meqantiklinoriumunun cənub-şərq batımı sahəsinin ən böyük struktur elementlərindən olan Şamaxı-Qobustan sinklinoriumunun cənub sərhəddi Ağıçay-Ələt dərinlik qırılması üzrə keçir. Şamaxı-Qobustan sinklinoriumu cənub-şərq istiqamətində genişlənir və bu istiqamətdə onu təşkil edən çöküntü kompleksinin yaşı və tərkibi dəyişir.

Sinklinoriumun qərb hissəsində təbaşir, palesgen, neogen, şərq hissəsində isə neogenin qalın çökmə süxur kompleksləri (gillər, qumdaşları, əhəngdaşı) geniş yayılmışdır.

Şamaxı-Qobustan alçaqdağlığının oroqrafik quruluşunun ən görkəmli elementləri qərbdə (Girdimançaydan Mərzəyə qədər) geniş yaylalar (Gürcüvan, Şamaxı, Mərzə yaylaları) və alçaq tirələrdir.(Meysəri tirəsi). Şamaxı yaylasından şimalda isə daha geniş və terraslı çaydərələri ilə kəsilmiş Qızmeydan yaylası (1000-1400 m) yerləşir. Şərqdə bu oroqrafik sahələri Qobustan əvəz edir. Burada qısa və alçaq assimetrik quruluşda tirələr (Qayıblar, Şayıblar, Atyol, Böyük Siyəki, Boyanata və s.) əksərən dairəvi formada sinklinal platolar (Kiçeli, Donuzluq, Böyükdaş və s.), çökəklər (Ceyrankeçməz, Pirsaat, Qaraibad və s.) və çoxsaylı palçıq vulkan dağları relyefin əsas formalarıdır. Qırışlıq-denudasion Şamaxı yaylası mövqeyinə görə Böyük Qafqazın cənub (cənub-şərq) morfostrukturlarına aid edilir. Yayla qərbdə Girdimandan şərqdə Gicəki (əslində Mərzə) yaylasına qədər 70 km məsafədə uzanır. Şimalda Meysəri tirəsi, Sündü-Qurbançı sinklinal yaylası ilə cənubda isə Lənkəbiz tirəsi ilə əhatələnir. Şamaxı yaylası planda Qanıx-Əyriçay və Acınohur alçaqdağlığının şərqdə davamını təşkil etsə də, inkişafına morfostruktur xüsusiyyətlərinə görə onlardan ciddi fərqlənir.

Şamaxı yaylası əsasən paleogen-neogenin (sarmat əsri də daxil olmaqla) qırışılığa yığılmış gil qatlarından, qismən qum və əhəng daşı yaylarından əmələ gəlmişdir. Bu qırışılıq miosenin sonu və pliosendə (akçaqıl əsrinə qədər) denudasiya prosesləri ilə kəsilib dağılmışdır. Akçaqıl əsridə isə dəniz transgressiyası zamanı qırışılıq strukturlar yerində şelf düzənliyi yaranmış və burada akçaqılın əhəngli qumdaşı layları donudasion abrazion səthi örtmüşdür.

Dördüncü dövrdə (əslində Abşeron əsrinin ikinci yarısından başlamış) bütün ərazi zəif diferensial qalxmaya məruz qalmış və beləliklə, əslində hipsometrik və struktur xüsusiyyətlərinə görə yeni bir morfostruktur-yayla əmələ gəlmişdir. Bu qalxma prosesində Ləngəbiz tirəsini təşkil edən yuxarı pliosen çöküntüləri qırışılığa məruz qalmış və cənubdan Şamaxı yaylasına söykənmişdir. Tirə Şirvan düzünün şimal kənarından 600-800 m, Şamaxı yaylası səthindən isə cəmi 100-200 m-ə qədər yüksəlir. Dördüncü dövrdə tektonik hərəkətlərin zəif də olsa, ərazi diferensasiyası nəticəsində yaylanın ayrı-ayrı sahələrində 200-300 m-ə qədər çatan hündürlük fərqi yaranmışdır.

Sulutçay hövzəsində Şamaxı yaylasının şimal-şərq hissəsi Basqal tektonik örtüyü qalıqları saxlanmaqla Nealdağ silsiləsinə söykənir, şərqdə isə Qobustan qırışılığı morfostrukturuna keçir. Qobustan qırışılıq, alçaqdağlı və düzənlikləri Böyük Qafqazın cənub-şərq batımı vilayətində geniş bir ərazi tutur. Şimalda əsasən təbaşir və palesgenin, mərkəz və cənub hissədə isə miosen və pliosenin gil, qumdaşı və əhəngdaşı laylarından qurulmuşdur. Göstərilən çökmə süxur kompleksləri qırışılıqda iştirak etməklə bir sıra antiklinal və tirələr və sinklinal dərələr əmələ gətirir. Qobustan sahəsi üçün ən geniş yayılmış morfostruktur tipləri yuxarıda göstəriləyi kimi antiklinal və monoklinal tirələr, sinklinal dərələr, muldalar və platolardır. Antiklinal tirələrə Ələt tirəsi, Böyük Hərəmi, Keçiqaaya, Dəvəlidağ, Atyal, Zigirdağ, İlxıdağ, Şaxandağ və bir çox başqaları tipik misaldır. Monoklinal tirələr Qayıblar, Şayıblar, Böyük Siyəki, Boyanata və bir sıra başqaları assimetrik quruluşlu tirələrdən ibarətdir. Sinklinal platolara Qərbi Qobustanda Gicəni, Donuzlu, Şimali Qobustanda Böyük Siyəki və s.

platolar daxildir. Bunların bəzilərinin səthi düz, yaxud zəif maili, bəzilərininki batıqlar formasındadır.

Qobustanda inversion morstrukturlara da rast gəlmək mümkündür. Bu axırıncı hal Şıxıqaya antiklinal sahəsində özünü tipik göstərir. Bu qısa və ensiz, demək olar ki, simmetrik quruluşda antiklinalın qanadlarında yatan denudasiyaya davamlı qumdaşı yaylaları ilə tipik monoklinal tirələr əmələ gətirmişdir. Inversion relyefə həmçinin antiklinal struktur yerində əmələ gəlmiş Böyük Yasamal dərəsi, Korgöz-Şaqqar dərəsi, Gənciçayın və onun qollarının bəzi hissələri misal ola bilər. Şamaxı və Qobustan ərazisində palçıq vulkanları xüsusi morfostruktur tipi kimi geniş yayılmışdır. Palçıq vulkanları sahəsində istər böyük (hündürlüyü 100 m-dən çox), istərsə də olduqca kiçik (hündürlüyü bir neçə metr) zirvəsi kəsilmiş konusvari təpələr və dağlar inkişaf etmişdir. Palçıq vulkanlarının hamısı relyefdə aydın görünən relyef forması əmələ gətirmir. Bunlardan Şamaxıda Çarhan, Göylər kəndləri ərazisində 50-yə qədər müxtəlif böyüklükdə palçıq vulkanı konusu vardır ki, bunun çoxu fəaliyyətdədir.

Fiziki coğrafi rayonun tektonik quruluşunun mürəkkəbliyi, pozulma və sınımlar burada yüksək seysmik ocağın yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu rayon nəinki Azərbaycanda, hətta Böyük Qafqazda belə ən qüvvətli zəlzələ sahəsidir. Ona görə də Şamaxı şəhəri və ona yaxın ərazilər doqquz ballıq, ondan qismən aralı sahələr isə səkkiz ballıq seysmik zonaya aid edilmişdir. Şamaxı şəhərində və ona qonşu ərazilərdə tez-tez güclü yeraltı təkanlar baş vermişdir ki, bunlardan 1668, 1670, 1869, 1872, 1902, 1970, 1972 və s. illərdəki dağıdıcı zəlzələləri göstərmək olar. Qobustanda yarğan və qobular, qapalı (axarsız) çökəklər, sol relyefin müxtəlif formaları, karst prosesləri və s. geniş yayılmışdır. Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun ərazisində sürüşmələr, uçqunlar da tez-tez baş verir.

Ərazidə relyef müxtəlifliyi nəticəsində bir-birindən fərqlənən aşağıdakı şaquli qurşaqlar mövcuddur ki, bunlar da özünəməxsus surətdə ərazinin

məskunlaşma və mənimsənilmə səviyyəsinə, eləcə də bu qurşaqlara uyğun ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinə təsir göstərir:

1. Ovalıq (düzənlik) qurşaq;
2. Dağətəyi və orta dağlıq qurşaq;
3. Yüksək dağlıq qurşaq.

Düzənliklər rayonda geniş ərazi tutur. Bura Qobustan ərazisinin demək olar ki, hamısı, Şamaxı və Ağsu rayonunun cənubunun xeyli hissəsi aiddir. Bu zonanın relyefinin əsasən düzən xarakteri burada məişət və təsərrüfat obyektlərinin tikintisinin, nəqliyyat yollarının, kəmərlərin, rabitə xətlərinin və s. çəkilişini xeyli asanlaşdırır, onların maya dəyərini azaldır. Bununla belə ərazinin geoloji xüsusiyyəti nəticəsində burada yayılmış süxurların (əhəngdaşı, gil, qumdaşı və s.) ekaogen qüvvələri (xüsusilə yeraltı və səth suları, külək və s.) təsirlə fəal erroziyaya uğraması bir sıra problemlər də yaradır. Burada səth sularının açdığı geniş və mürəkkəb dərələr, yeraltı suların süxurları yuması nəticəsində yaranan çökmələr küləyin təsiri ilə yaranmış yarıqlar, qobular və s. ərazinin mənimsənilməsinə xeyli çətinləşdirir. Bu zonanın iqlim şəraiti çox yerdə süni suvarma olmadan bir çox bitkiçilik sahələrinin yerləşdirilməsinə imkan vermir. Süni suvarma şəraitində burada taxılın, üzümün, tərəvəz və bostan bitkilərinin bir sıra meyvələrin yüksək məhsulunu almaq mümkündür. Ağsu rayonunda bu qurşaq hüdudlarında süni suvarma şəraitində texniki bitkilərdən pambıq becərilir. Bu zonanın düzən relyefi və burada təbii halda yarımsəhra landşaftı bitki örtüyünün yaxşı inkişafı bu sahələri heyvandarlıq üçün qiymətli qış otlaqları edir. Bu qurşaq respublikanın ən qiymətli qış otlaqlarından hesab edilir.

Rayonun əsas magistral avtomobil yollarının çox hissəsi bu qurşaq hüdudlarındadır. Rayonda mövcud olan dağ-mədən sənaye müəssisələri də əksərən bu qurşaqdadır.

Dağətəyi və orta dağlıq qurşaq əsasən İsmayıllı rayonunun çox hissəsini Ağsu və Şamaxı rayonlarının düzən ərazilərini çıxmaqla qalan hissəsini və

Qobustan rayonunun əsas şimal və şimal-qərb zonalarını əhatə edir. Azərbaycanın dağlıq ərazilərinin sakinləri qədimlərdə çaydərələrinin terrasları ilə yanaşı dağüstü düzənlikləri (platoları-düzəlmə səthlərini) də özlərində məskun etmişdilər ki, bunlara tipik misal olaraq Çuxuryurd (1000-1300 m) və Şamaxı (600-800 m) düzəlmə səthlərini göstərmək olar. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun əkin-biçin sahələrinin və yaşayış məntəqələrinin xeyli hissəsi məhz hüdudlarındadır. Rayonun respublika əhəmiyyətli magistral avtomobil yollarının çox hissəsi bu qurşaqda yerləşir və bunlar iri yaşayış məntəqələri boyunca yerləşmişdir.

Rayonda əkinçilik üçün ən yaxşı sahə bu qurşaq sayılır. Burada dəmyə şəraitində taxılçılıq, üzümçülük, bağçılıq və s. sahələr inkişaf etmişdir. Bu qurşaq daxilində yerləşən Şamaxı, Mərəzə, Qızmeydan, Gürcüvan yaylaları respublikanın ən iri dağ çöl komplekslərindəndir ki, bu sahələrdən geniş surətdə biçənlər kimi istifadə olunur. Məhz bu qurşaq daxilində əhalinin daha yüksək sıxlığına, daha çoxsaylı olmasına və daha iri yaşayış məntəqələrinə təsadüf edilir. Burada Şamaxı, Ağsu, İsmayılı, Mərəzə, Göylər, Çarhan, Çuxuryurd, Mədrəsə və s. kimi yaşayış məntəqələri mövcuddur. Bu qurşaqda bəzi yerlərdən çay dərələrinin və yarıqların dərin olması müəyyən sahələrdə relyefin pilləvari, terraslar şəklində yüksəlməsi və s. bu kimi proseslərin geniş yayılması ərazinin mənimsənilməsinə və istifadəsinə xeyli çətinləşdirir. Qurşağın yüksək seysmikliyi ilə əhali və onun təsərrüfat fəaliyyəti xeyli çətinliklər törədir. Buna görə də sosial təsərrüfat obyektləri, infrastruktur tikilərkən mütləq ərazinin yüksək seysmikliyi nəzərə alınmalı və burada zəlzələyə davamlı (8-10 ballıq) tikililər yaradılmalıdır. Bu amil öz növbəsində tikililərin maya dəyərini xeyli yüksəldir. Qurşağın geoloji və relyef xüsusiyyətlərindən asılı olaraq yarıqlarda, dərin çay dərələrində, dağətəyi zonalarda və s. də sürüşmə hadisələri istisna deyil. Bu proses çox zaman insanların qeyri-səmərəli təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində güclənir. Məsələn, Ağsu rayonunun Nabur kəndi ərazisindəki sürüşmə nəticəsində kəndin əhalisinə, təsərrüfatına və tikililərinə böyük ziyan

dəymişdir. Məhz buna görə bu kənd yenidən, sürüşmə zonasından 3 km aralıda salınmışdır. Buna görə də belə sahələrdən istifadə edərkən çox diqqətli olmalı və torpaq qoruyucu tədbirlər həyata keçirilməlidir. Qurşaq əsasən dağətəyi zonada yerləşdiyindən meyllikdən asılı olaraq ərazidə güclü sel hadisələri də mümkündür. Şəhərsalma və təsərrüfat işlərində bu amilin də nəzərə alınması vacibdir.

Yüksək dağlıq qurşaq rayonda əsasən İsmayilli rayonunun şimal hissələrini tutur. Rayonun ən yüksək zirvəsi hündürlüyü 3629 m olan Babadağ burada yerləşir. Həmin sahələrdə gec əriyən qar örtüyü, gur bulaqlar, 3000 m-dən hündür olan sahələrdəki buzlaqlar çayların və yeraltı suların qidalanmasında onların su ehtiyatlarının sabitləşməsində mühüm rol oynayır. Yüksək dağlıq qurşağın təsərrüfat baxımından mənimsənilməsi xeyli zəifdir ki, bu da zonanın relyefinin mürəkkəb xarakteri ilə izah olunur. Buradakı dik yamaclar, sıldırım qayalar, keçilməz erozion dərələr, sürüşmələr və s. bu kimi amillər təbii sərvətlərin mənimsənilməsini, nəqliyyatın işini, əhalinin məskunlaşmasını çətinləşdirir. Lakin bu qurşaqda yerləşən subalp və alp çəmənlikləri bu zonanı çox qiymətli yay otlaqlarına və biçənəklərə çevirir. Qurşaq hüdudlarında əkinçilik kiçik talalar şəklindədir. Bəzi sahələrdə taxıl əkinləri 2000 m-ə qədər yüksəklikdə yerləşir.

Relyefin hündürlüyü ilə bərabər ekspozisiyası və meyli də ərazinin kənd təsərrüfatında istifadə edilməsinə ciddi təsir göstərir. Belə ki, rayonun dağlıq ərazilərində əkinçilik üçün əsasən meyli 6-10 dərəcə olan sahələrdən istifadə edilir. Meyllik 10-15 dərəcə olan ərazilərdə heyvandarlıq üstün yer tutur. Əkin sahələri kiçik talalar şəklindədir. Meyli 15 dərəcədən artıq olan sahələrdə kənd təsərrüfatı qoyunçuluq istiqamətindədir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun faydalı qazıntılarla təminatı nisbətən aşağıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, rayonun, xüsusilə onun dağlıq zonasının geoloji öyrənilməsi hələ tam deyil. Cənub şərq Qobustanda neft və təbii qaz qataqları (Xilmilli, Cabanı və s.) məlumdur.

Neft bəzi yerlərdə hidrogenli sularla qarışıq (Donuzdağ çuxuru və s.) çıxır. Çox yerdə qaz təbii halda (Nabur, Hilmilli, Cəyirli, Şorsulu, Ərəbqədim, Qoturdağ və s.) çıxır. Bundan başqa rayonda mineral boyaq, bitium, mərmər, əhəngdaşı, gillər, çökmə duz və s. növ faydalı qazıntı yataqları da məlumdur. Rayonun hidrokarbonatlı mineral suları böyük əhəmiyyət daşıyır. Bunlardan Zərgəran, Çağan, Qəleybuğurt, Çuxuryurd suları daha məşhurdur. Ən əhəmiyyətlisi Çuxuryurd bulaqlarıdır.(suyun temperaturu 15°-17°, gündəlik debiti 200000 litr). Bu suların böyük müalicəvi əhəmiyyəti olduğundan əhali onlardan bir çox xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə edir.

Rayonda faydalı qazıntı hasilatının həcmi yüksək deyildir. Bunların əsasında bir neçə yerli əhəmiyyətə malik olan asfalt, kərpic, əhəng istehsalı və s. müəssisələr fəaliyyət göstərir.

Bütün yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq demək olar ki, iqtisadi rayon çox mürəkkəb geoloji quruluşa, relyefə və müxtəlif faydalı qazıntılara malikdir ki, bu da həm ərazinin mənimsənilməsinə, əhali tərəfindən məskunlaşmasına və eləcə də ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinə və inkişafına mühüm təsir göstərir.

2. Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun iqlim və aqroiqlim ehtiyatlarının təsərrüfat baxımından qiymətləndirilməsi.

Hər bir ərazidə əhalinin məskunlaşma səviyyəsinə və müxtəlif təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinə təsir göstərən mühüm təbii amillərdən biri də iqlimdir. Coğrafi əmək bölgüsündə, xüsusilə də bu baxımdan kənd təsərrüfatında iqlim amili müstəsna rol oynayır.

Buna görə də hər bir ərazinin iqliminin öyrənilməsi, onun təsərrüfat cəhətdən qiymətləndirilməsi çox mühümdür.

Rayon iqliminin böyük müxtəlifliyi iqlim əmələ gətirən amillərin xarakteri ilə bağlıdır. Bu amillər iki böyük qrupa ayrılır. Birinci qrupa yerli amillər, ikinci qrup amillərə isə atmosferin planetar və superregional sirkulyasiyası ilə bağlı olan, başqa sözlə, rayon iqliminə kənardan amillərdən daxildir. Beləliklə, rayonun iqlimi bir sıra amillərin təsiri altında yaranır ki, bunların sırasında ərazinin coğrafi mövqeyi mühüm yer tutur. Belə ki, yer səthinə Günəşdən gələn radiasiyanın miqdarı birbaşa coğrafi mövqedən asılıdır. Rayon ərazisinin Yer səthində beləcə də atmosferində radiasiyanın müxtəlif dərəcədə akkumulyasiyası, onun sərf edilməsi, istilik balansının göstəriciləri, ümumiyyətlə iqlimin xarakteri coğrafi mövqedən asılıdır. Coğrafi mövqe eyni

zamanda ərazinin atmosferin planetar və regional sirkulyasiyası sistemində yerini müəyyən edir.

Rayon şəraitində iqlimə təsir edən amillərdən biri də ərazinin relyefidir. Relyef öz-özlüyündə bir iqlim yaradıcı amil kimi passiv olsa da iqlimin bütün elementlərinin ərazi diferensasiyası birinci növbədə ondan, yəni oroqrafik quruluşdan, hipsometrik (eləcə də morfometrik) xüsusiyyətlərdən asılıdır.

Rayon ərazisində günəşli günlərin sayı çoxdur. Rayonun düzənlik sahələrdə, o cümlədən Qobustanın çox hissəsində, Şamaxı və Ağsu rayonlarının cənub hissələrində günəşli saatların miqdarı daha çox olur. Bu ərazilərdə, onu əhatə edən dağ ətəyində və yüksək dağlıqda günəş parıltılı saatların miqdarı 2200-2500, daha çox buludlu və dumanlı günləri olan orta dağlıq qurşaqlarda isə 1900-2200 saata qədərdir. Rayonda illik cəm radiasiya kəmiyyəti də yüksəkdir. Düzənlik ərazilərdə illik cəm radiasiya $130-135 \text{ kkal/sm}^2$, onu əhatə edən yüksək maili düzənliklərdə $125-130 \text{ kkal/sm}^2$, alçaqdağlıqda $120-124 \text{ kkal/sm}^2$ təşkil edir. Bu zonadan yüksək dağlığa doğru cəm radiasiya yenidən artaraq rayonun ən uca zirvələr zonasında $140-145 \text{ kkal/sm}^2$ -ə bərabərdir.

Rayonda ilin isti yarısında cəm radiasiyanın miqdarı düzən hissələrdə 90 kkal/sm^2 , 500-600 m-dən 2500 m hündürlüyə qədər $86-87 \text{ kkal/sm}^2$, 3000 m-dən yüksəklikdə isə $90-104 \text{ kkal/sm}^2$ -ə bərabərdir.

Rayonda temperaturun ərazi fərqlərinin yaranmasında ən başlıca amil onun ərazisinin oroqrafik və hipsometrik şəraiti, başqa sözlə desək relyefdir. Bu amilin təsiri altında həm dağlıq və düzənlik ərazilər temperatur şəraitinə görə bir-birindən kəskin fərqlənir. Bu fərqlər özünü temperaturun bütün əsas göstəricilərində büruzə verir. Belə ki, havanın orta illik temperaturu bütün ərazi üçün müsbətdir. Onun ən yüksək göstəricisi $14,5^\circ\text{C}$ olmaqla rayonun düzənlik hissələrində, xüsusilə Qobustanda (şimal-qərb və şimal hissələrinin alçaq və orta dağlıq hissələri istisna olmaqla), Şamaxı və Ağsu rayonlarının cənubunun çox hissəsində müşahidə olunur. Bu zonanın nisbi yüksəkliyi 200-300 m təşkil edir. Bu zonadan dağlıq zonaya tərəf getdikcə temperatur tədricən azalaraq

dağətəyi və alçaq dağlıq zonada orta illik temperatur (xüsusilə Babadağ zonasında) 0°C qədər azalır. Rayon ərazisində orta yanvar və orta iyul temperaturlarının paylanması müxtəlifdir.

Belə ki, iyul ayının orta temperaturu rayonun düzənlik hissələrində 24-25°C olduğu halda orta dağlıqda 20-15°C, yüksəkdağlıqda isə 10-5°C-ə qədərdir. Yanvar ayının orta temperaturu rayonun düzən ərazilərində 0-4°C arasında, dağətəyi zonada 0-3°C arasında, orta dağlıqda 5-6°C arasında, yüksəkdağlıq qurşaqlarda isə 6°C ilə 14°C arasında dəyişir.

Rayonda orta illik və orta aylıq temperaturların maksimum və mütləq minimum temperaturların paylanmasında əsas təkrar olur. Rayonun düzənlik ərazilərində mütləq maksimum temperatur 40-41°C, dağətəyi zonada 37-40°C, orta dağlığın aşağı zonasında 30-37°C, 1500-2000 m yüksəklərdə 27-30°C, yüksəkdağlıqda (3000-3500 m-ə qədər) 20-30°C-yə qədər qalxır. Bir qayda olaraq mütləq maksimum temperatur rayonun çox hissəsində iyul ayının ikinci yarısında müşahidə edilir.

Temperatur minimumu, o cümlədən minimum temperaturlar əsas yanvar ayında, qismən fevralda və dekabrın axırıncı on günlüyündə müşahidə edilir. Bəzi illərdə düzənlik, dağətəyi orta dağlıq qurşaqlarda 22°C və daha çox mütləq minimum temperaturlar müşahidə edilir. Yüksəkdağlıqda isə temperatur 26-30°C sıfırdan aşağı düşür.

Şimal yarımkürəsində tropiklərlə Arktika və Atlantik okeanı ilə Sakit okean arasında hakim olan böyük barikmərkəzlərində fəaliyyəti ilə bağlı olan hava axınları bu və yaxud başqa dərəcədə Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonun ərazisində iqliminə böyük təsir göstərir. Rayonun iqliminə aşağıda göstərilən barik mərkəzlərinə daxil olan hava kütlələri müəyyən dərəcədə təsir göstərir: 1.Kara antisiklonu; 2.Skandinaviya antisiklonu; 3.Azor maksimumu; 4.Subtropik antisiklonu; 5.Cənub antisiklonu; 6.Kontinental antisiklonu; 7.Orta Asiya antisiklonu; 8.Yerli atmosfer prosesləri.

Bir qayda olaraq Arktikada və mülayim enliklərin şimal zonalarında barik mərkəzlərində yaranan hava kütlələrinin rayon iqliminə təsiri ilin soyuq yarısında, daha çox tropik və subtropiklərdə yaranan mərkəzlərdən gələn hava kütlələri isə ilin isti yarısında tez-tez təkrarlanır.

Şimal hava kütlələrinin (Kara, Skandinaviya antisiklonu rayon iqliminə təsiri onun şimal-şərq hissəsində və bundan cənuba doğru olan zonalarında daha yüksəkdir. Bu da onunla izah olunur ki, rayon qərb hissələri şimaldan Böyük Qafqaz dağları bu hava kütlələrində qorunur. Bu hava kütlələri rayon ərazisinə çatana qədər xeyli böyük məsafədə quru üzəri ilə hərəkət etdiyinə görə transformasiyaya məruz qalaraq mülayim enliklərin soyu kontinental havasında çevrilir. Bu hava kütlələrinin təsiri ilə rayonun şimal-şərqində Qobustanda güclü şimal küləkləri əsir. Lakin bəzi hallarda, xüsusilə qışda bu hava kütlələri rayon ərazisinə az dəyişilmiş halda gəlib çatır. Bu zaman, xüsusilə Qobustanda hava şəraiti kəskin pisləşir. Çovğun baş verir, şaxta düşür.

Azor maksimumu rayon ərazisindən nə qədər uzaqda yerləşsə də, bütün fəsillər də onun iqliminə müəyyən təsir göstərir. Onun təsirinə rayonun qərb hissələri, xüsusən dağlıq ərazilərin qərb yamaqları daha çox məruz qalır. Adətən qışda Azor maksimumun təsiri ilə Şərqi Avropa üzərindən keçən və bu istiqamətdə hərəkət etdikcə soyuyan hava kütlələri rayon ərazisinə daxil olduqda hava şəraitini çox pisləşdirir. Yayda isə bu hava kütlələri rayona adətən isti və rütubətli hava gətirir.

Aralıq dənizi, Mesopotamiya, Ön Asiya yaylaları üzərindən gələn siklonlar qışda rayonda dəyişkən hava şəraiti yaradır.

Rayonda dəyişkən hava şəraiti yaradır. Bu zaman şimaldan kontinentin hava kütləsinin rayona daxil olması havanın güclü soyuması ilə müşayiət olunur. İsti dövrdə siklonların Qərbi Zaqafqaziyadan daxil olması zamanı güclü leysan yağışlar yağır, havanın təyini kəskin aşağı düşür. Əksər hallarda isə ilin isti yarısında cənub siklonları rayona daxil olduqca düzənlikləri davamlı quru açıq dağlıq ərazilərdə isə dəyişkən yağmurlu hava şəraiti yaranır. Tez-tez dolu düşür.

Kontinental və Orta Asiya antisiklonlarının da rayon iqliminə müəyyən təsiri vardır.

Şərqdən rayona, xüsusilə də Qobustanın şərq hissələrinə Xəzər və Şərqi Avropa düzənliyinin cənub hissələri üzərində daxil olan bu hava kütlələri xeyli quru olması ilə seçilir.

Çox zaman Orta Asiyadan daxil olan isti tozlu quru hava kütlələri temperaturun artmasına, rütubətliyin azalmasına səbəb olur. Yerli atmosfer proseslərinin də rayon iqliminə müəyyən təsiri vardır. Bu proseslər müxtəlif amillərin təsiri ilə ayrı-ayrı ərazilərdə yaranan və bir-birindən fərqlənən atmosfer təzyiqi sahələri ilə bağlıdır.

Rayon ərazisində müxtəlif küləklərin əsməsi müşahisə edilir. Rayonun şərq bölgüsü düzənliklərində Qobustanın çox hissəsində ən çox təkrarlanan şimal, şimal-şərq, şimal-qərb küləkləridir. Bu ərazidə küləklərin orta illik sürəti rayonun qalan ərazilərində olduğundan xeyli yüksəkdir. Burada şimal küləyinin orta illik sürəti əsasən 6-10 san-ə çatır. Bununla yanaşı bu istiqamətdən əsən küləklərin 25%-ə qədərində orta illik sürəti 11-15 m/san və bundan artıq olur. Bəzən cənub şərq Qobustanda küləyin sürəti 40 m/san-ə çatır. Rayonun qərb hissələri üçün ilin bütün fəsilərində qərb küləkləri hakimdir. Rayon küləkləri rayonun dağlıq və dağətəyi zonalarında çox təkrarlanan küləklərdir. Fyon küləkləri zamanı temperatur kəskin artır, havanın rütubəti isə azalır. Dağlıq ərazilərdə fyon küləkləri əsən zaman qar sürətlə əriyir, dağətəyi düzənliklərində isə torpağın rütubəti qısa vaxt ərzində azalır. Bu proses az yağıntılı zonalarda torpaqda rütubət ehtiyatının şorlanmasına mənfi təsir göstərir.

Rayonun dağlıq sahələrində ilin isti dövründə xüsusilə yayda çox təkrarlanan bir növ brizlər kimi gecə-gündüz istiqamətini dəyişən dağ-dərə küləkləri də geniş yayılmışdır.

Gecələri külək dərələr, eləcə də yamaclar boyu dağdan dərələrə və dağətəyi düzənliyə, gündüzlər isə əks istiqamətdə əsir. Bu küləklər dağlıq zonada böyük dərələrdə yerləşən yaşayış məntəqələrinin havasının

təmizlənməsində mühüm rol oynayır. Rayon ərazisində şərqdən və cənubdan əsən quru, isti, bəzən tozlu küləklər də müşahidə edilir. Bu zaman havanın nisbi rütubətliyi kəskin azalır. Temperatur isə sürətlə artır. Belə bürkülü havaların davamlığı Qobustanın cənubunda ildə 30 gün, ortadağlıq zonada 10 günə qədər, yüksəkdağlıqda isə 5 günə qədərdir. Bu küləklərin kənd təsərrüfatı bitkilərinə vurduğu zərəri azaltmaq üçün geniş miqyasda yaşıllaşdırma işləri aparılması təklif edilmişdir.

Yağıntılardan miqdarı və illik rejimi havanın hər hansı bir ərazinin fiziki coğrafi xüsusiyyətlərinin yaranmasında mühüm rol oynayır ki, bu da öz növbəsində həmin ərazinin məskunlaşma və mənimsənilmə səviyyəsinə böyük təsir göstərir. Rayon ərazisində yağıntılar qeyri-bərabər paylanmışdır. Cənub-şərqi Qobustanda yağıntılardan illik miqdarı 200 mm-ə qədərdir ki, bu da respublikanın ən az yağıntılı sahələrindəndir. Ümumiyyətlə, Qobustanın çox hissəsində yağıntılardan illik miqdarı 200-300 mm təşkil edir. Şamaxı və Ağsu rayonlarının cənub hissələrində ildə təxminən 200-300 mm yağıntı düşür. Dağətəyi və alçaq, dağlıq zonalarda yağıntılar artaraq orta hesabla ildə 700-750 mm təşkil edir. Məsələn, Ağsuda 440 mm, Şamaxıda 493 mm, Mərzədə 385 mm yağıntı düşür. Yüksək dağlıq tərəfdə illik yağıntılardan bir qədər artması müşahidə edilir. Yağıntılardan orta aylıq miqdarı və fəsillər üzrə paylanması da müxtəlifdir.

Hər üç məntəqədə yağıntılardan orta aylıq miqdarını təhlil etdikdə görürük ki, onların ən minimum səviyyəsi VII və VIII aylarda (iyul, avqust) olur ki, bu da yay dövrünə təsadüf edir. IX aydan (sentyabr) etibarən yağıntılardan miqdarı XII aya qədər xeyli artır ki, bu da payız mövsümünə təsadüf edir. XII, I, II aylarda yağıntılardan miqdarı yenidən azalır. Yaz aylarından başlayaraq yayın əvvəllərinə qədər (III-VI) yağıntılardan miqdarı kəskin sürətdə çoxalır. Rayonun məhz bu aylar və payızın ortaları ən yağmurlu dövrüdür. Bu dövrlərdə, xüsusilə də yazda və yayın əvvəllərində tez-tez yağıntılar dolu şəkildə düşür.

İlin soyuq dövründə, xüsusilə qış aylarında yağıntıların bir hissəsi qar şəklində düşür.

Rayonun düzənlik ərazilərində qar örtüyünün qalınlığı, davamiyyəti və bir sıra başqa xüsusiyyətləri dağlıq ərazilərdən ciddi fərqlənir. Düzənlik ərazilərdə, xüsusilə onun şərq hissəsində qar örtüyü nadir hallarda yaranır. Çoxillik dövr üçün bu ərazilərdə qar örtüyünün günlərinin sayı orta hesabla ildə 10 gün təşkil edir.

Rayonun dağətəyi zonasında qar örtüyünün ən böyük orta dekad qalınlığı 10 sm, orta dağlıq qurşaqda 20-50 sm, yüksəkdağlıqda isə 70 sm-dən artıqdır. Qar örtüyü rayonun ovalıq və dağətəyi sahələrində dekabrda və yanvarda, ortadağlıq qurşaqda noyabrın başlanğıcında yüksək dağlıq qurşaqda isə oktyabrın əvvəllərindən başlayır. Düzənliklərdə qar örtüyü çox zaman qışın ortalarında əriyib yox olduğu halda, dağlarda yüksəyə qalxdıqca qar örtüyünün tarixi gecikir və yüksək dağlıqda o iyul ayının əvvəllərinə düşür.

Mümkün buxarlanma iqlim elementlərinin ən mühüm göstəricilərindən biri olmaqla onun illik yağıntılarının miqdarına münasibəti hər hansı ərazinin rütubətlənmə dərəcəsini müəyyən edir. Rayon düzən hissələrində mümkün buxarlanmanın orta illik kəmiyyəti 1000-1200 mm-ə, Şamaxı yaylasında rayonun şimal şərqində İsmayilli və Ağsu rayonlarının alçaq dağlıq zonalarında 800-1000 mm orta dağlıqda 600-800 mm, yüksək dağlıqda isə 250-300 mm-ə qədər azalır. Bununla əlaqədar olaraq rayon ərazisi müxtəlif rütubətlənmə şəraitinə malikdir. Rütubətlənmə şəraitinə görə rayonda bir neçə zona ayırmaq olar.

1.Çox quraq zona – illik rütubətlənmə dərəcəsi 16-30%, yay aylarında 15%-ə qədərdir. Bu zona rayonun əksər düzənlik hissələrini əhatə edir.

2.Quraq zona – illik rütubətlənmə 31-50%, yay fəslində 25%-ə qədərdir. Bu zona əsasən Şamaxı yaylasının cənubunu əhatə edir.

3.Mülayim quraq zona – illik rütubətlənmə 51-70%, yayda isə 40%-ə qədərdir. Bu zonaya əsasən rayonun dağətəyi hissəsi daxildir.

4. Zəif quraq zona – illik rütubətlənmə 71-99%, yay aylarında 50%-ə qədərdir. Əsasən alçaqdağlıq qismən ortadağlıq keçidi əhatə edir.

5. Rütubətli zona – illik rütubətlənmə dərəcəsi 100-150%, yayda isə 70%-dən çoxdur. Əsasən orta dağlıq zonaları əhatə edir.

6. İzafi rütubətlənmə zonası – illik rütubətlənmə 100-150%, yayda isə 100%-dən çoxdur. Bu zona rayonun yüksəkdağlıq sahələrini əhatə edir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonu ərazisində iqlimin əsas elementlərinin paylanması xüsusiyyətlərinə aid yuxarıda verilən qısa xarakteristikadan görünür ki, rayonun ərazisi çox böyük olmasa da, onun iqlim şəraiti olduqca müxtəlifdir. Bununla əlaqədar olaraq rayonda bir-birindən fərqlənən iqlim tipləri və rayonları yaranır. Rayon ərazisində mövcud olan iqlim tiplərinə yarımsəhra və quru çöllər iqlimi, yayı quraq keçən mülayim isti iqlim, qışı quraq keçən mülayim isti iqlim yağıntıları bütün fəsillər üzrə bərabər paylanan mülayim isti iqlim dağ tundra iqlimi daxildir.

Aşağıda bu iqlim tiplərinin xarakteristikası və yayıldıqları ərazilər haqqında qısa məlumat verilir.

1. Yarımsəhra və quru çöllər iqlimi. Bu iqlim tipi rayon ərazisinin çox hissəsinə hakim olmaqla Qobustanı əhatə edir. İllik yağıntıların miqdarı mümkün buxarlanma kəmiyyətinin 15-20%-ə qədərini təşkil edir, yayı isti, uzun, qışı mülayim keçir. Havanın orta temperaturu 10°C-dən yuxarı olan orta sutkalıq temperatur cəmi 4000°C-dən artıqdır. Quru subtropik iqlim hakimdir.

2. Yayı quraq keçən mülayim isti iqlim. Bura 1-ci və 3 iqlim tipləri arasında yerləşən Gürcüvan-Şamaxı-Mərzə yaylası aiddir. Bu iqlim tipi kifayət qədər rütubətliyi ilə xarakterizə edilir. Yağıntıların illik miqdarı mümkün buxarlanmanın 100-150%-ni təşkil edir. Qış mülayim, yay mülayim isti, quru, payız çox yağmurlu keçir. 10%-dən yuxarı temperatur cəmi 3000%-dən 4600° arasındadır.

3. Qışı quraq keçən mülayim isti iqlim rayonun əsasən Böyük Qafqaz dağlarının şimal-şərq yamaclarında yüksəkliyi 1000-1200 m qədər olan

sahələrdə hakimdir. Onun yayıldığı ərazilərdə illik yağıntıların miqdarı mümkün buxarlanma kəmiyyətinin 500-100% təşkil edir, yaxud az və mülayim rütubətli olması ilə fərqlənir, havanın temperaturu 10°C-dən artıq temperatur cəmi 3000-4000° arasındadır.

4. Yağıntıları təxminən bərabər paylanan mülayim isti iqlim, bu iqlim tipi əsasən İsmayılı rayonunun şimal və qismən də Şamaxı rayonunun şimal qərbində ensiz bir zolaq şəklində yayılmışdır ki, bu ərazilərin yüksəkliyi 600-1500 m arasındadır. Rütubətlənmə əmsalı 75-100%-ə qədərdir. Yumşaq qışı və mülayim isti yayı ilə seçilir. 10°C-dən artıq temperaturlar cəmi 2500-3000°C arasındadır.

5. Dağ tundra iqlimi. Bu iqlim tipi rayonda yüksəkdağlıqda yüksəkliyi 3000 m-dən artıq olan Babadağ zirvəsi zonasında yayılmışdır.

İfrat rütubətlənməsi (150-200%) və bütün fəsillərin soyuq keçməsi ilə fərqlənir. 10°C-dən yuxarı temperatur cəmi 4000°C arasındadır.

Rayonun iqlimi termik ehtiyatların bolluğu ilə səciyyələnir ki, bu da əlverişli rütubət və düzgün aqrotexniki tədbirlərin keçirilməsi şəraitində yüksək məhsuldarlığın təmin edilməsi üçün mühümdür. Rayon ərazisinin çox hissəsində fəal temperatur cəmi 4000°C-dən çoxdur ki, bu da bir təsərrüfat ilində eyni sahədən iki dəfə taxıl payızlıq buğda və qarğıdalı, yaxud taxıl yığılandan sonra tərəvəz, göy-göyərtili, yemlik taxıl və s. yetişdirmək üçün kifayət edən termik ehtiyatdır.

Rayonun termik şəraiti heyvandarlığın inkişafı üçün də xeyli əlverişlidir. Rayonda örüş otlaq heyvandarlığının geniş yayılmasını təmin edən əsas amillərdən biri ərazinin relyefi ilə əlaqədar olaraq əmələ gəlməsi hündür iqlim qurşaqlarıdır. Rayonun düzənlik ərazilərinin qışının mülayim, isti, əsasən şaxtasız keçməsi bu sahələri qiymətli qışlaqlara çevirir. Məhz bu səbəbdən və bu təbii yem bazasının olması ilə əlaqədar Qobustan və rayonun digər düzən əraziləri bütün respublikanın əsas qış otlaqlarındandır. Bu sahələrin termik şəraiti rayonun, eləcə də qonşu ərazilərin mal-qarasının, xüsusilə də davarın

burada payızın ortalarından başlamış yayın əvvəllərinə qədər açıq hava şəraitində saxlamağa imkan verir. Yay aylarından başlayaraq bu sahədə temperaturun yüksəlməsi, rütubətin azalması nəticəsində mal-qaranın dağlıq ərazilərə köçü başlanır. Dağların sərin iqlimi, bol su və təbii yem ehtiyatları bu sahələrdən yaylaqlar kimi geniş istifadə edilməsinə zəmin yaradır.

Rayon iqliminin termik şəraitinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri ərazinin çox hissəsində şaxtasız dövrün uzun müddətli olması, qışın mülayim keçməsidir. Buna görə rayonda təsərrüfat və sosial obyektləri açıq hava şəraitində tikmək mümkün olur, onların isidilməsinə nisbətən az xərc çəkilir, əhalinin geyim xərcləri azalır.

Rayonun düzən və dağətəyi zonalarında yağıntıların az olması bu ərazilərin mənimsənilməsini çətinləşdirir. Belə ki, rayonun aran və dağətəyi hissələrində yağıntıların əsas hissəsi payızda və yazın əvvəllərində düşür.

Bitkilərin fəal vegetasiya dövründə isə illik yağıntının ancaq 30-40%-ə qədəri düşür. Bu dövrdə torpağın səthindən buxarlanmanın miqdarı 1000-1200 mm-ə çatır. Belə vəziyyət geniş surətdə suvarılma proqramının həyata keçirilməsini tələb edir. Yayın quraq keçməsi su təchizatına və suvarmaya tələbatı artırır. Lakin quraqlıq əlverişsiz iqlim hadisəsi olsa da, suvarma şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə, meyvələrdə şəkərin və üzvi maddələrdən toplanmasına müsbət təsir göstərir. Rayonda bəzən yağıntılar dolu halında düşür.

Rayon ərazisinə daxil olan hava kütlələrinin təsərrüfata təsiri birmənalı deyildir. Belə ki, rayona daxil olan rütubətli hava kütlələri, xüsusilə dəmyə əkinçiliyi rayonlarının rütubətlə təmin olunmasına, ot örtüyünün əmələ gəlməsinin su ehtiyatlarının toplanmasını və artımını təmin edir. Əksinə quru və isti hava kütlələri bitkiçiliyin inkişafına mənfi təsir göstərir. Bəzən belə hava kütlələrinin yayın əvvəllərində əraziyə daxil olması bitkilərdə fəal vegetasiya prosesinə güclü təsir göstərir.

İsti havanın təsiri ilə bir çox bitkilər vaxtından əvvəl çiçəkləyir. Sonradan isti hava kütlələrinin soyuq hava kütlələri ilə əvəz olunması çiçəklərin məhv olmasına səbəb olur. Bu isə məhsulun keyfiyyət və miqdarına çox mənfi təsir göstərir. Çox təəssüf ki, belə hava şəraiti son illər tez-tez baş verir.

Rayonda müşahidə edilən küləklərin də təsərrüfata təsiri vardır. Qobustanda tez-tez müşahidə edilən güclü şimal küləkləri torpağın məhsuldar üst qatının sovrulmasına torpaqda rütubətin azalmasına, bitkilərin zədələnməsinə, təsərrüfat obyektlərinin zədə almasına və s. səbəb olur. Buna görə də tikinti apararkən küləklərin gücü və istiqaməti nəzərə alınmalı, torpaqların, tarlaların küləkdən qoruma tədbirləri həyata keçirilməlidir. Şimal küləkləri böyük enerji mənbəyidir. Bu enerjiden külək mühərrikləri vasitəsilə istifadənin böyük perspektivləri vardır. Yaşayış məntəqələrində yaşıllaşdırma işlərində küləyə davamlı bitki növlərindən istifadə zəruridir.

Fyon küləkləri müşahidə edilən az rütubətli ərazilərdə kənd təsərrüfatı əkinləri sahəsində torpaqda rütubət ehtiyatının azalmasının qarşısını almaq üçün əlavə tədbirlər lazımdır.

3.Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun su ehtiyatlarının təsərrüfat əhəmiyyəti.

Su ehtiyatları müasir dövrü təsərrüfatın inkişafı və yerləşdirilməsinin ən mühüm amillərindən biridir. Rayonun su ehtiyatlarına ərazidəki çaylar, göllər, süni su tutarlar, yeraltı sular aid edilir.

Ərazinin müxtəlif hissələrinin çay şəbəkəsinin sıxlığı bir-birindən kəskin fərqlənir. Çay şəbəkəsi sıxlığının minimal göstəricisi rayonun əsasən cənub və şərq hissələrində olub $0,05-0,1 \text{ km/km}^2$ təşkil edir. Bu göstərici dağətəyi zonada $0,1-0,2 \text{ km/km}^2$, alçaqdağlıqda $0,5-0,7$ (şərqdə), $0,3-0,5 \text{ km/km}^2$, ortadağlıqda $1,0-1,5 \text{ km/km}^2$, yüksəkdağlıqda isə $0,2-0,5 \text{ km/km}^2$ -ə bərabərdir. Belə müxtəliflik ilk növbədə bu ərazilərin qeyri-bərabər dərəcədə rütubətlənmə şəraiti ilə əlaqədardır. Qobustan rayonunun cənub əraziləri respublikada çay şəbəkəsinin ən minimal göstəriciləri olan sahələrindəndir. Rayon çaylarının qidalanmasında əsas yeri yağış və yeraltı sular, qismən də qar suları tutur. Buna görə də yay zamanı bəzi çaylarda su çox azalır, hövzəsi yüksəkdə yerləşən çaylarda axının çox hissəsi yeraltı sular hesabına yaranır. İllik su rejiminin xüsusiyyətlərinə görə rayonun çaylarını 2 qrupa ayırmaq olar. I qrup bütün il boyu daşqın mümkün olan çaylardandır ki, bura Pirsaat və Ceyrankeçməz çayları aiddir. Pirsaat çayının qidalanmasında yağış suları $75-80\%$, yeraltı sular 20% -ə qədər, qar suları $3-5\%$ -ə qədər təşkil edir. Bu çayların qidalanmasında əsas rol yağış sularının payına düşdüyinə görə onlarda daşqınlar qısa müddətli olmaqla leysan yağışlar yağanda baş verir və ən çox yaz-payız aylarında təkrarlanır.(ildə 10-15 daşqın). Adətən yayda Pirsaatın suyu kəskin azalır. Ceyrankeçməz isə ilin çox vaxtı susuz olur. II qrupa gurluğu və daşqınları əsasən yaz-yay aylarına düşən Girdiman, Ağsu çayları və onların qolları daxildir.

Bu çayların əsas su toplayıcısı yüksəkdə yerləşir. Çay hövzəsində qış aylarında davamlı və qalın qar örtüyü yaranır. Qarların əriməsi ilə əlaqədar mart ayından başlanmış çaylarda gursulu dövr başlanır. Qarın intensiv əriməsi ilə yanaşı yağış suları da çaylarda su sərfinin kəskin artmasına səbəb olur. Bu çayları axının illik rejiminə görə üç mərhələyə ayırmaq olar. 1-ci faza yaz

aylarını və yayın əvvəlini əhatə edir.(mart-iyun). Bu fazada çayların əsas gursulu dövrü olduğuna görə illik axım həcmnin 45-70% keçir və qarların əriməsi zamanı düşən gur yağışlar 3-6 güclü daşqın əmələ gətirir.

2-cı faza yay fazasıdır. (iyul,avqust ayları). Bu fazada çayların su sərfi xeyli azalır. Lakin yay leysanları bəzən çox güclü daşqınlar əmələ gətirir. İllik su sərfinin 10-20%-i yay fazasında keçir.

3-cü faza payız-qış aylarını əhatə edir.(sentyabr-fevral). Bu fazanın birinci yarısında ara-sıra müşahidə edilən leysan yağışlar zamanı baş verən daşqınlar yaz-yay daşqınlarından xeyli zəif olur. Çaylarda illik su sərfinin 20-35%-i bu fazaya düşür. Bu çayların qidalanmasında yeraltı suların rolu çox mühümdür.

İndi isə rayonun əsas çaylarının qısa xarakteristikasını nəzərdən keçirək. Girdimançay öz başlanğıcını Babadağ zirvəsinin ətəklərində 3000 m yüksəklikdən götürərək 9 m yüksəklikdə Kür sahili qara suyuna tökülür. Onun uzunluğu 103 km sutoplayıcı sahəsi km^2 meyilliyi 0,0296-dır. Çayın illik orta su sərfi 8 m^3 , illik axım həcmi isə 73,8 mln. m^3 -dir. Çayın suyu tamamilə suvarmaya sərf olunur.

Ağsu çayının orta illik su sərfi $2,30 \text{ m}^3/\text{san}$, sutoplayıcı hövzəsinin sahəsi 573 km^2 -dir. İllik axım həcmi 42,2 mln. m^3 -dir. Çay öz başlanğıcını Lahic dağ sistemində 1750 m yüksəklikdən götürür. O, Kürə çatmır, daşqın sularını isə Kür sahili qara suyuna axıdır. Ağsuçay Kalvaçay və Suluçay qollarının birləşməsindən əmələ gəlir. Orta axımında bu çay çox dərin, lakin nisbətən enli dərədən axır. Ağsu mənbəsinin aşağı çay dərəcəsi bu formasını itirərək ətraf sahə ilə birləşir. Pirsaat çayı mənbəsini 2400 m yüksəklikdən Lahic dağ sistemindən götürür. Uzunluğu 202 km, sutoplayıcı sahəsi 2280 km^2 , orta illik su sərfi $1,63 \text{ m}^3/\text{san}$ -dir. Çayın orta meyilliyi 11,9%, sutoplayıcı sahəsinin orta hündürlüyü 675 m-dir.

Pirsaat çayının suyu çox vaxt Xəzər dənizinə çatmayaraq Ələt ətrafında itir.

Ceyrankeçməz – bu çay ilin çox vaxtı susuz olur. Onun suyu Xəzər dənizinə nadir hallarda çatır. Ceyrankeçməzin uzunluğu 100 km, sutoplayıcı sahəsi 542 km², illik orta su sərfi 0,23 m³/san-dir.

Rayonun fiziki coğrafi şəraitinin mürəkkəbliyi axımın ərazi üzrə paylanmanın müxtəlifliyinə, kəmiyyəti düzənlik və dağətəyi zonada olmaqla 0,5 m san/ km², yaxud 25 mm-dən azdır. Axımın maksimum kəmiyyəti 10-30 metr san/ km², yaxud 300-1500 mm-ə qədər olub dağlıq ərazilərdə müşahidə olunur. Orta dağlıq zonada orta illik axın 100-300 mm arasında dəyişir. Axımın ərazi üzrə paylanmasında həm üfüqi, həm də yüksəklik zonalığı özünü aydın göstərir. Alçaq dağlıqdan yüksək dağlığa tərəf axımın artması yağıntıların miqdarının və yamaclarının meyliyinin artması, xüsusilə buxarlanmanın illik miqdarının azalmasında büruzə verir. Ərazinin çayları sularının bulanıqlıq dərəcəsinə görə də fərqlənir. Bulanıqlıq dərəcəsi 1000-2000 q/m³ arasında dəyişən çaylara Girdimançay, Ağsuçay və Pirsaatçayın mənbələri daxildir. Respublikanın bulanıqlıq dərəcəsi 4000-8000 q/m³ arasında dəyişən və 8000 q/m³-dən artıq olan zonalar sırasına Qobustan daxildir. Respublikada çay sularının ən yüksək bulanıqlıq dərəcəsi Qobustanda müşahidə olunur.

Şirvan çaylarından Girdiman, Ağsu asılı materiallar sərfinin birinci maksimumu (60-70%), aprel-iyul aylarına maksimum həddi may-iyun aylarına, ikinci maksimumu isə sentyabr-noyabr aylarına (25-35%) düşür.

Rayonun çayları hidrokimyəvi xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Rayonun qərb hissəsində yerləşən Ağsu, Girdimançay və onların qolları hidrokarbonatlı sulara aid edilir. Bu çay sularının minerallaşma dərəcəsi 200-500 m q/m-ə qədərdir. Qobustan çayları əsasən natrium qrupunun üstün olduğu sulfat sinfi sularının yayıldığı ərazilərdir. Qobustan çaylarının minerallaşma dərəcəsi 1000 mq-dan artıqdır ki, bu da respublikada ən yüksək göstəricidir. Yay və payız qurusulu dövrü çay sularının minerallaşma dərəcəsi azalır, azsulu dövrlərdə isə artır. İstifadə baxımından çay suları içmə, suvarma və məişət üçün tamamilə yararlıdır.

Rayonun çaylarının böyük təsərrüfat və məişət əhəmiyyəti vardır. Onlar rayonun su təchizatında, xüsusilə də kənd təsərrüfatının suvarılmasında böyük rol oynayır.

Ağsu və İsmayılı rayonlarının dağətəyi, alçaqdağlıq və ortadağlıq ərazilərinin su təchizatında Ağsu və Girdiman çayları çox mühümdür. Bu ərazilərdə çay boyu salınmış meyvə bağlarında, tarlalarda, dirrik və bostanlarda ilin quraq dövründə ərazinin mal-qaranın çox hissəsi ortadağlıq zonada bu çaylar boyu yerləşdirilir. Çay boyu yerləşən yaşayış məntəqələrinin əhalisi məişət məqsədləri üçün bu sulardan da istifadə edir.

Şamaxı rayonunun çay suları ilə təchiz olunmasında Pirsaat və Zoğalavay çayları demək olar ki, yeganə mənbədir. Daxili ehtiyat hesabına düzənliklərlə yanaşı su təminatına malik dağətəyi hissədə də bu çaylardan suarmada intensiv istifadə edilir. Lakin yayda rayonun bütün çaylarında su kəskin sürətdə azaldığından onlar kənd təsərrüfatının suarmaya olan tələbatını ödəmir.

İlin intensiv yağıntılı dövründə, xüsusilə leysan yağışlar zamanı rayonun çaylarında güclü daşqınlar – sellər əmələ gəlir ki, bu da çay dərələri boyu yerləşən əkinlərə və məişət tikililərinə, nəqliyyat yollarına, rabitə xətlərinə və s. böyük ziyan vura bildiyindən təsərrüfat işlərində bu amil mütləq nəzərə alınaraq seldən qoruyucu tədbirlərin aparılması çox mühümdür.

Rayon çaylarının yeraltı suların qidalanmasında mühüm rolu vardır. Çaylardan və onlardan çəkilən arxların yatağından torpağa sızan su yeraltı suları qidalandırır.

Qobustan rayonunun çay şəbəkəsi çox zəif inkişaf etdiyindən və ərazinin çay suları ilə təminatı çox aşağı səviyyədə olduğundan ərazidə çay sularından istifadənin də həcmi zəifdir. Burada yalnız bir neçə yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Mərəzə, Nərimankənd, Süptü və s. kəndləri suarmada və məişətdə qismən Pirsaat çayının suyundan istifadə edir. Ceyrankeçməz çayının da suarmada əhəmiyyəti praktiki cəhətdən çox azdır.

Rayonda bu problemin həllində çayların rejiminin tənzimlənməsinin, su qovşaqlarının və su anbarlarının, irriqasiya sistemlərinin yaradılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu məqsədlə rayonda bir neçə su anbarı yaradılmışdır. Onlardan Yekəxana, Şamaxı, Ağsu, İsmayılı, Çuxuryurd və s. su anbarlarını qeyd etmək olar. Bu su anbarları yayda yağıntıların miqdarı kənd təsərrüfatı bitkilərinin suya olan tələbatını təmin etməyən ərazilərin suvarılması, qismən də digər təsərrüfat sahələrinin və əhalinin suya olan tələbatını təmin etmək üçün yaradılmışdır.

Bu su anbarlarının ümumfaydalı həcmi 20 milyon m³-dən artıqdır. Bu su anbarları ilin quraq dövrlərində dağətəyi və düzən ərazilərin suvarma əkinçiliyi sahələrinin su ilə təchizatında mühüm rol oynayır. Su anbarlarının tikintisi çayların rejimini tənzim etməklə yanaşı suyun itkisini də artırır. Belə ki, bir tərəfdən buxarlanma səthi genişlənir, digər tərəfdən isə su anbarlarının doldurulması üçün xeyli su sərf edilir. Eləcə də su anbarının yerləşdiyi ərazidə xeyli kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar su altında qalır.

Rayon ərazisində maili düzənliklərdə kiçik həcmli, suyu tamamilə suvarmaya sərf edilən bir sıra su hovuzları vardır. Bu hovuzlar kiçik qobularda və relyefin başqa mənfi elementlərində torpaq bəndlər tikməklə yaradılan sututarlardır. Girdimançay hövzəsində mənşəyinə görə sürüşmə gölləri olan bir neçə kiçik təbii göl də vardır. Hazırda rayonun göllərində süni balıq yetişdirmənin həcmi az olsa da, gələcəkdə bu işin xeyli böyük səmərəsi ola bilər.

Rayonda yeraltı suların təsərrüfat əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Şirvan düzü sahəsinə görə Azərbaycanın ən böyük yeraltı su hövzələrindən biridir. Düzənlik və dağətəyi zonalarda yeraltı su yataqları qalın allüvial, allüvial-prolüvial çöküntülər kompleksində (qum, çınqıl, qumluca-gillicə qatlarında) əmələ gəlir. Dağlıq ərazilərdə ən mühüm yeraltı su hövzələri çatlı-məsəməli karbonat süxurlarında toplanmışdır. Düzənlik və dağətəyi zonalarda yeraltı su ehtiyatı dağlıq ərazilərlə müqayisə edilməyəcək dərəcədə çoxdur. Bu ən əvvəl həmin zonalarda kollektor xassəli kontinental çöküntülərin geniş yayılması ilə

bərabər çox böyük sahələrdə onların yeraltı su hövzələri əmələ gətirməsi ilə əlaqədardır. Dağətəyi yeraltı su hövzələri həmin zonalarda düşən yağıntıların, həm də çayların dağlıq zonadan toplayıb bura çıxardığı suların hesabına qidalanır. İsmayılı, Ağsu və Şamaxı rayonlarının yeraltı sularının yayıldığı ərazilər əsasən Şirvan yataqlarına aid edilir. Rayonun bu hissəsində yeraltı suları saxlayan süxur komplekslərinin mənşəyinə, xarakterinə, qalınlığına, qidalanma xüsusiyyətinə, həmin suların səviyyə rejiminə və ehtiyatına görə bir-birindən fərqlənən bir neçə zona ayrılır. Hövzə yeraltı su ehtiyatı daim təzələnən Şirvan çaylarının gətirmə konuslarını əhatə edən dağətəyi maili düzənliklərdən xeyli kasıb Ləngəbizətəyi delüvial-prolüvial şleyflərdən allüvial hamar düzənliklərdən yeraltı su ehtiyatı olduqca az olan yüksək və ortadağlıq zonalardan ibarətdir. Bu ərazilərdə qrunt suları çox yerdə 3 m-ə qədər (bəzi yerlərdə 3-5 m), şimal zonasında 15 m-ə qədər dərinlik yaranır.

Fəsillər üzrə qrunt sularının səviyyəsi tərəddüd edir. İntensiv suvarma dövründə qrunt suları səviyyəsi qalxır, qalan dövrlərdə isə aşağı düşür.

Qobustan rayonunun ərazisi, xüsusilə də şərq və cənub hissələri son zamanlara qədər yeraltı sularla təminatına görə perspektivsiz sayılsa da, son illər burada xeyli zəngin yeraltı su yataqları aşkar edilmişdir.

Rayonun yeraltı sularının minerallaşma dərəcəsi müxtəlifdir. Gətirmə konuslarının yuxarı hissələrinin yeraltı suları şirin sulardır. Gətirmə konuslarının kənarlarına tərəf onların minerallaşma dərəcəsi tədricən artaraq 25-70, bəzən 100 q/l-ə çatır. Gətirmə konuslarının zirvələrində və yuxarı hissələrində hidrokarbonat sular sulfat və sulfat-xlorid-natriumlu sularla əvəz olur. Qobustanda yeraltı suların minerallaşma dərəcəsi çox böyük hüdudda dəyişir.

Rayonun su dövrərində çayların və su tutarların qidalanmasında əhalinin və təsərrüfatın su ilə təminatında mühüm rol oynayır. Belə ki, rayonda əhali ta qədimdən çay boyu ilə yanaşı yeraltı suların bulaqlar şəklində səthə çıxdığı ərazilərdə özünə məskən salmışdır. Belə bulaqlar rayonun bir çox yaşayış

məntəqələrinin, xüsusilə də kəndlərin əhalisinin suya olan tələbatının ödənilməsində yeganə mənbədir. Əhali bu suları içməklə və məişətdə işlətməklə yanaşı kənd təsərrüfatı heyvanlarının sulanmasında, həyətyanı sahələrin və bağların suvarılmasında istifadə edir. Bu bulaqların bir hissəsi gözəl mənzərəli, saf havalı sahələrdə yerləşdiyindən əhalinin intensiv istirahət zonalarından sayılır. Rayonun xüsusilə dağlıq zonası müalicə və kurort əhəmiyyətli mineral sularla zəngindir. Tərkibi əsasən hidrokarbonatla, kükürlə zəngin olan bulaqların suyundan müalicə və içmək üçün istifadə edilir. Yüksək dağ zonasında yerləşən meşələrlə əhatə olunmuş Avakıl, Qəleyburut, Əngəxaran, Dədədgünəş, Çuxuryurd, Sis, Zaratxeybəri, Çobanı (Şamaxı), Diyallı, Basqal, Lahıc, Həftəsiyab, Qalacıq (İsmayılı) kəndlərinin ətrafı mineral bulaqlarla zəngindir.

Buradakı bulaqların çoxu qədimdən bəri yerli əhali tərəfindən yel, dəri, qadın xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur. Ağsu rayonunun düzənlik hissəsində su təchizatında Mingəçevir su anbarından çəkilmiş Yuxarı Şirvan kanalının böyük əhəmiyyəti vardır. Onun uzunluğu 123 km, suvaracağı sahə 127 min ha, su sərfi 78 m³/saniyədir. Onun suyu ilə Ağsu rayonunun aran hissəsində pambıq tarlalarını, bostanları, bağları suvarırlar. Bu ərazilər rayonun ən intensiv suvarma əkinçiliyi zonasıdır. Bu kanalı uzadaraq Şamaxı rayonunun ovalıq hissəsinə çatdırmaq nəzərdə tutulsa da, sonralar bu sahədə heç bir əməli iş aparılmadı. Bu tədbirin həyata keçirilməsi rayonun su təchizatında mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş olardı.

Rayonun su ehtiyatları haqqında verilmiş yuxarıdakı qısa şərhədən aydın olur ki, onun ərazisinin çox hissəsi su ehtiyatları ilə zəif təmin olunmuşdur. Bu ilk növbədə quraq iqlim, çay şəbəkəsinin zəif inkişafı ərazidə iri bol sulu çayların, su tutarların olmaması, yeraltı suların ərazi üzrə qeyri-bərabər paylanması, hidrogeoloji kəşfiyyatın hərtərəfli olmaması və s. ilə izah olunur. Su probleminin yaranmasında sudan qeyri-səmərəli istifadənin də rolu böyükdür. Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, kənd təsərrüfatında istifadə eilmək üçün

nəzərdə tutulan suyun 50%-ə qədəri suvarma arx və kanallarında filtrasiya və buxarlanmaya sərf olunur və ya əksər yaşayış məntəqələrinin su kəmərlərinin sisteminin nasaz vəziyyətdə olması su kəmərləri şəbəkəsinə daxil olan suyun 20%-dən 50%-ə qədərini itkisinə səbəb olur. Buna görə də mövcud su ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsi, su itkisinə, israfçılığa qarşı tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan yeni su mənbələrindən, xüsusilə yeraltı suların aşkar edilib istifadəyə cəlb edilməsi, geniş artezian şəbəkəsinin yaradılması, su anbarlarının tikilməsi, Yuxarı Şirvan kanalının tikintisinin davam etdirilməsi, yaşayış məntəqələrində təsərrüfatın və əhalinin tələbatından asılı olaraq su sərfinin nizama salınması, sənaye müəssisələrində qapalı su təchizatı sistemi yaradılması dağlıq zonanın əlverişli yerlərində süni göllər yaradılması, su və rütubət qoruyucu meşə zolaqlarının salınması və s. belə tədbirlər çox mühümdür. İri yaşayış məntəqələrinə ərazidə mövcud olan içməli su mənbələrindən su çəkilməsi də çox aktualdır, çünki rayonda bir çox iri yaşayış məntəqələrinin, xüsusilə Şamaxı şəhərinin içməli su ilə təchizatı olduqca pis vəziyyətdədir. Əvvəllər Şamaxı şəhərinə çəkilmiş əksər su kəmərləri baxımsızlıq üzündən bərhad vəziyyətə düşmüş və onların mövcud gücü əhalinin və şəhər təsərrüfatının suya artan tələbatını ödəmək iqtidarında deyil. İçməli su problemini qismən azaltmaq üçün şəhər əhalisi bir sıra kənd bulaqlarından avtomobillər vasitəsilə su gətirməyə məcbur olur ki, bu da izafi xərclərin yaranmasına səbəb olur.

4.Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun torpaq-bitki və heyvanat aləminin təsərrüfat baxımından qiymətləndirilməsi.

Torpaq ehtiyatları kənd təsərrüfatı istehsalının ən mühüm amillərindən biri olmaqla onun əsas istehsal vasitəsidir.

Rayon təsərrüfatının əsas sahəsinin kənd təsərrüfatı olduğunu nəzərə alsaq, onun torpaqlarının öyrənilərək təsərrüfat cəhətdən qiymətləndirilməsi mühüm vəzifələrdəndir. Torpaq örtüyü təbii landşaftın mühüm komponentlərindən olmaqla, iqlim, relyef və bitki örtüyünün qarşılıqlı təsiri altında əmələ gəlir və inkişaf edir. Rayon ərazisində iqlim və relyefin və onlarla əlaqədar bitki örtüyünün ərazi fərqləri burada müxtəlif torpaq tiplərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu torpaq tiplərinə boz, şabalıdı, qəhvəyi dağ-meşə, qonur dağ-meşə və dağ qaratorpaqları aiddir.

Boz torpaqlar rayonda Qobustanın şərq və cənub, Şamaxı və Ağsu rayonlarının cənub hissələrində geniş ərazilər tutur. Tipik yarımsəhra boz torpaqlarının rayonda əmələ gəlməsi üçün əlverişli ekoloji şərait məhz bu zonalardadır. Tərkibində karbonatların miqdarı çoxdur, humusla kasıb olub,

humusun miqdarı 1,4-1,5% dən çox deyil. Humus əsasən üst qatda cəmlənmişdir. Əlamətdar xüsusiyyəti şorakətli olmasıdır. Geniş miqyasda suvarılma işləri aparılmadan bitkiçiliyin inkişafı xeyli çətindir. Ərazinin su ehtiyatları xeyli məhtud olduğuna görə bitkiçilik, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, suvarma şəraitində düzgün aqrotexniki tədbirlər tətbiq etməklə boz torpaqlarda bir çox istilik sevən bitkilərin, o cümlədən pambıq, üzüm, taxıl, tərəvəz və bostan bitkilərinin, bəzi meyvələrin (iydə, nar, əncir və s.) yüksək məhsuldarlığını əldə etmək olar. Bu torpaqlarda yerləşən qış otlaqlarının heyvandarlıqda mühüm rolu vardır.

Şabalıdı torpaqlar rayon ərazisində çox geniş yayılmışdır. Burada onlar üç yarım tipə bölünür: adi şabalıdı, açıq şabalıdı və tünd şabalıdı. Açıq şabalıdı torpaqlar Qobustanın alçaq tirələrində, mərkəz və qərb hissələrindəki çökəkliklərdə, Şamaxı və Ağsu rayonlarının dağətəyi sahələrinin və maili allüvial-prolüvial düzənliklərinin quru zonalarında yayılmışdır. Humusun miqdarı 2 faizdir. Gips və asan həll olan süxurlar rast gəlinir. Yüksək karbonatlığı ilə seçilir. (3,1% -5,9%) Bəzən şoran növlərinə rastr gəlinir. Süni suvarma olmadan əkinçiliyin inkişafı çox çətinlik törədir.

Tünd şabalıdı torpaqlar rayonun düzənlik və dağətəyi ərazilərində yayılmış torpaqlar arasında ən məhsuldar və kənd təsərrüfatı istehsalında ən geniş istifadə edilən torpaqlardır. Bu torpaqlar Qərbi və Şimal-qərbi Qobustanda Mərəzə yaylasında, Şamaxı rayonunun şimal-şərq və cənub hissələrində, rayonda Pirsaat çayının orta axarlarında, Şamaxı şəhəri ətrafı ərazilərində geniş yayılmışdır. Burada bu torpaqların cənub sərhədi təxminən Göylər dağ paralelindən keçir. Ümumiyyətlə, bu torpaqlar rayonda dağətəyi və hündürlüyü 300-500 metrə çatan və daha yüksək maili düzənliklərin alçaq dağlığa qovuşduğu ərazilərində inkişaf etmişdir. Humusun miqdarı torpağın üst horizontunda 2,7-3,3 faizdir. Zəif karbonatlı torpaqlar hesab edilir. Bu zonalar rayonun əsas dəmyə əkinçiliyi əraziləridir. Taxılçılıq, üzümçülük, meyvəçilik güclü inkişaf etmişdir.

Qəhvəyi torpaqlar rayonda əsasən Şamaxı yaylasında – Şamaxı rayonunun şimal, şimal-qərb və Ağsu rayonunun şabalıdı torpaqlar zonasından şimal hissələrini əhatə edir. Qəhvəyi torpaqlar rayonda dağətəyi və alçaqdağlığın quru meşələri, meşə kolluqları yayıldığı zonanın xarakterik torpaqlarıdır. Bu torpaqlar rayonda meşə qurşağının aşağı hissəsini də tutur və nisbətən quraq şəraitdə əmələ gəlir. Yüksək karbonatlıdır. Bu torpaqlarda humusun miqdarı 10%-ə qədər, bəzən daha çox olur. Bu torpaqlarda üzümçülük və dənli bitkilər istehsalı, həmçinin bağçılıq geniş yayılmışdır.

Qonur dağ meşə torpaqları dağ meşə zonasının xarakterik torpaqlarından olub əsasən rayonun dağlıq ərazilərinin enliyarpaqlı meşələr zonasında yayılmışdır. Əsasən fıstıq, vələs meşələrindən ibarət yüksək dağ-meşə zonasında inkişaf etmişdir. Əsas hissəsi 1000-2000 m yüksəkliklər arasındakı dağ yamaclarında yerləşir. Torpaqların ümumi qalınlığı 20-30 sm-dən 100-120 sm-ə qədər olur. Mexaniki tərkibi əsasən ağır gillicəli və gillidir. Az karbonatlı olması ilə seçilir. Dağ-meşə torpaqlarında humusun miqdarı 5-10%-ə qədər olur. Bu torpaqların dəmyə şəraitində taxılçılıqda, baramaçılıqda, tütünçülükdə, meyvəçilikdə böyük əhəmiyyəti vardır. Bu torpaqlardan yay otlaqları və biçənəklər kimi də geniş istifadə edilir.

Rayonda dağ- qaratorpaqları kiçik talalar şəklində Şamaxı, Ağsu və İsmayıllı rayonlarının 900-1000-1500 m hündürlükdə çay arasы yaylalar əmələ gətirən düzəlmə səthlərində yayılmışdır ki, bunlara misal olaraq Çuxuryurd, İvanovka və s. əraziləri qeyd etmək olar. Bu torpaqlar çox zaman karbonatlı süxurlar üzərində əmələ gəlir. Qara rəngli dənəvər strukturu, ağır gilli, yumşaq bərabər humuslu olması ilə seçilir, humusun miqdarı 10% -ə çatır. Qara torpaqların yayıldığı ərazilər əkinçilik üçün olduqca əlverişli şəraitə malikdir. Bu sahələrdə əsasən taxıl, günəbaxan, kartof və s. əkilər ki, bunların da məhsuldarlığı çox yüksək olur. Məsələn: belə torpaqlarda yerləşən İsmayıllı rayonunun İvanovka kəndinin taxılçıları hər hektardan 50-55 sentner buğda götürmüşlər ki, bu nəinki Azərbaycanda, hətta MDB

məkanında ən yüksək göstəricilərdəndir. Bu torpaq tiplərindən başqa rayon ərazisində dağ çəmən torpaqları da yayılmışdır ki, onlar əsasən dağ-meşə zonasının yuxarı sərhəddi daxilində 1800-2200 m yüksəklikdə meşənin seyrəldiyi yerlərdə, yaxud meşə talalarında çəmən bitkilərinin altında əmələ gəlir. Çəmən torpaqları subalp və alp çəmənlikləri qurşağına uyğun gəlir. Humusun miqdarı 8,3-10,3 % ə qədərdir. Bu sahələrdə əkinçilik kiçik talalar şəklində əsasən taxılçılıqla olunmuşdur. Bura əlverişli yay otlaqları və qiymətli biçənəklərdir.

Bu çəmənliklərdən yuxarıda Nival zonada (2500 m-dən yuxarı) torpaq əmələ prosesinin mühüm amilləri ilk növbədə bitki örtüyü olmadığından bu proses inkişaf etmir. Buna görə də bu yüksəklikdən başlayaraq yamaclar bitki örtüyündən məhrumdur. Bu ərazilərin təsərrüfat əhəmiyyəti praktiki cəhətdən yox dərəcəsindədir.

Beləliklə, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu zəngin və müxtəlif torpaq ehtiyatlarına malikdir. Onun ümumi torpaq fondunun sahəsi 7.1 mln.ha-dır. Torpaq fondunun yarıdan çoxu kənd təsərrüfatına yararlıdır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların çox hissəsi Ağsu, Şamaxı və İsmayıllı rayonları ərazisindədir.

Son illər rayonda torpaq islahatı aparılaraq torpaq mülkiyyətçiliyinin yeni mütərəqqi formaları yaradılmışdır. Əksərən ləğv edilmiş dövlət və kollektiv təsərrüfatların torpaqları kəndlilərə verilmişdir ki, bunun da əsasında bir çox kəndli-fermer təsərrüfatları yaradılmışdır. Onlar rayonun əlverişli torpaq sahələrində, xüsusilə taxılçılıq və heyvandarlıqla intensiv məşğul olurlar. Onların əldə etdikləri məhsulun həcmi, çeşidi və keyfiyyəti əvvəlkindən xeyli yüksəkdir ki, bu da rayonun, eləcə də respublikanın kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təminatında çox mühümdür. Beləliklə, rayonda, eləcə də respublikada aparılmış torpaq islahatlarının çox böyük sosial-iqtisadi səmərəsi olmuşdur. Lakin bu sahədə müəyyən problemlər hələ də qalır. Məsələn, mexanizasiya səviyyəsinin yüksək olması, aqrotexniki tədbirlərin zəifliyi, meliorasiya və irriqasiya problemləri, maliyyə və material-texniki vəsaitlərin çatışmaması və s.

Bu problemlərin səmərəli həlli üçün dövlət tərəfindən proqramlar hazırlanmalı və yardımlar edilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq demək olar ki, rayonun torpaq ehtiyatlarının təsərrüfat əhəmiyyəti böyükdür. Ərazinin dağətəyi və dağlıq ərazilərinin çox hissəsi xeyli münbit və məhsuldar torpaqlarla təmin olunmuşdur ki, bu da kənd təsərrüfatında, xüsusilə bitkiçilik istehsalında əsas amillərdəndir. Buna görə də, rayonun bu hissələri respublikanın mühüm əkinçilik zonalarındandır. Rayon torpaqlarının heyvandarlıqda da böyük rolu vardır. Bu torpaqlarda əkilən və təbii halda inkişaf edən yem bitkiləri heyvandarlığın mühüm yem bazasıdır. Rayonun əksər düzənliklərinin torpaqları nisbətən zəif münbitliyi ilə seçilsə də, burda suvarma şəraitində zəruri aqrotexniki tədbirləri tətbiq etməklə yüksək məhsuldarlığa nail olmaq mümkündür.

Rayon özünəməxsus bitki örtüyünə malikdir. Rayonun düzənlik və dağətəyi qurşaqları iqlim-ekoloji xüsusiyyətlərinə görə yarımşəhralarla bir sırada durduğundan bu ərazilərdə əsasən yarımşəhra bitkiləri yayılmışdır. Rayonun Şirvan düzü zonasında (Şamaxı və Ağsu rayonlarının cənub düzənliyi) yarımşəhra bitkiləri 200 m yüksəkliklərə qədər yayılmışdır. Qobustanda isə cənub-şərq istiqamətli tirələrlə onların arasında yerləşən çökəklərin bitki örtüyü arasında fərq aydın görünür. Çökəklər və geniş çay dərələri üzrə yarımşəhra bitkiləri 400-500 m yüksəkliklərə qədər yayıldığı halda, tirələr üzrə həmin bitkiliyin yuxarı sərhədi 300-400 m-dən hündür qalxmır. Burada tirələrin şimal və cənub yarımşəhralardan bu bitkilərin yüksəklik sərhədi arasında 50-100 m-ə qədər fərq müşahidə edilir. Yarımşəhra bitkiliyinin əsasını yovşanın müxtəlif növləri, kiçik kol bitkilərindən çorağan, kənkiz, çərən, sirkan və s. təşkil edir. Ərazidə yovşan, yovşan-efemer yarımşəhraları daha geniş ərazilərdə yayılmışdır. Ən geniş yayılan yovşan növləri hansən yovşanı, iyli yovşan, təyəf yovşanı, qara yovşandır. Yovşan bitkiləri efemerlərin birlikdə vegetasiya dövründə torpağın səthini 25-30%-dən 70-80%-ə qədər örtür. Efemerlər əsasən birillik ot bitkiləri olmaqla əsas iki vegetasiya tsiklində inkişaf edir. Payız-qış

tsiklində efemerlərin inkişafı zəif, yaz tsiklində isə daha sürətlənir. Adətən quraq illərdə yarımşəhra bitkilərinin inkişafı çox zəifləyir. Bol yağmurlu yaz fəslində isə yovşan efemer yarımşəhrasının bitki mənzərəsi tanınmaz bir görkəm alır. Yovşan soğanlı qırtıç, yapon topalotu, bərk quranat, itburnu, bəzi sahələrdə lalələr, mollabaşı bitkiçilikdə xüsusi mənzərə yaradır. Bol yağmurlu illərdə relyefin nisbi yüksək sahələrində şoranlaşmaya məruz qalmayan boz və açıq şabalıdı torpaqlarda inkişaf etmiş hündürboylu efemer bitkiliyində məhsuldarlıq hektarda 20-25 sentnerə çatır. Belə illərdə biokütlə həcmi 2-3 dəfə artır və bir çox sahələrdə bol yem ehtiyatı tədarük edilir. Quraq illərdə və yayda yarımşəhra bitkilərindən qarağan, sirkan, kəngiz və s. vegetasiyanı dayandırmır. Bəzi anomal quraq illərdə, qışlaqlarda xırda dırnaqlı heyvanların əsas yem bazasını da elə bu bitkilər təşkil edir. Müəyyən edilmişdir ki, yarımşəhrələrin ayrı-ayrı bitkilərinin məhsuldarlığı o qədər də böyük deyil. Bu adətən 1-7 s/ha arasında dəyişir. Yovşan-qarağan sahələrində məhsuldarlıq 7,1 s/ha olduğu halda, efemer farmasiyasında 4,5 s/ha, kəngiz farmasiyasında 2,4 s/ha, yovşan-siyav farmasiyalarında isə 4,5 s/ha təşkil edir.

Yarımşəhra bitki farmasiyaları ilə dağ meşə farmasiyaları arasında keçid təşkil edən quru çöl bitkiçiliyi farmasiyası da rayon ərazisində mövcuddur. Bu farmasiya əsasən Düzənlik Şirvandan Dağlıq Şirvana keçid alçaq dağlıq və yaylalarda, xüsusilə Şamaxı, Mərzə yaylalarında rayonun şimal-şərq ensiz dağətəyi delüvial-prolüvial maili düzənliklərində, Qobustanda alçaq tirələrin yalı və şimal yamaclarında 300 m-dən 700-800 m yüksəkliklərə qədər olan sahələrdə yayılmışdır. Bu sahələrdə yovşan efemer-yovşan müxtəlif otlu quruçöl bitkiləri geniş yayılmışdır.

Hipsometrik cəhətdən yovşan-daşdayan, yovşan-daşdayan-efemer quru çöllərində yuxarı-daşdayan, topaldaşdayan, şiyaf-daşdayan, yaxud topal-şiyaf-daşdayan çölləri yerləşir. Əksər bölgələrdə yovşana rast gəlinmir. Çox yerdə quru çöl və çöl bitkiləri təmiz bitkilik əmələ gətirsə də, bəzi sahələrdə arid-seyrək meşələrlə və müxtəlif kollarla qarışıq farmasiyalar

yaradır. Qarışıq farmasiyalardan ən geniş yayılanı şibyacdır. Bu daşdayan çölləri fonunda seyrək, yaxud sıx qaratikan kollarının yayıldığı çöl, quru çöl farmasiyası üçün xarakterik bitkidir. Adətən, qaratikan kollarının dibində ot bitkiləri daha yaxşı inkişaf edir. Bəzi sahələrdə qaratikan kollarının sıxlığı o qədər artır ki, səthin yalnız 20-30 %-ə qədəri çöl bitkiləri ilə örtülür. Çox hallarda isə topal, topal-şiyaf çölləri səthi 70-90 %-ə qədər örtür. Rayonun quru çöl və çöllərində yerüstü biokütlə ehtiyatı o qədər böyük deyildir. Burada bitkilərin məhsuldarlığı 4-5 s/ha ilə 6-7 s/ha arasında dəyişir. Quru çöl və çöl bitkiliyi yayılan bölgələr demək olar ki, başdan-başa ya əkinçilikdə (xüsusilə, Şamaxı və Mərzə yaylaları), ya da qış otlaqları kimi istifadə olunur. Rayonda meşə və meşə-kol bitkiliyi geniş yayılmışdır. Alçaqdağlıq və dağətəyi zonalarda seyrək meşələr və kolluqlar, dağlıq vilayətlərdə tipik enliyarpaqlı dağ meşələri yayılmışdır. Əvvəllər meşələr rayonda daha çox sahə tutsa da, sonradan antropogen amilin təsiri ilə onların sahəsi azalaraq hazırda 8% təşkil edir. Böyük Qafqazın cənub yamacında 50 ağac, 86 kol növü qeydə alınmışdır ki, rayon meşələrində bunların əksərinə rast gəlinir. Rayon ərazisində meşə qurşağında 3 zona (yarımqurşaq) fərqlənir. Alçaq dağ- meşə zonası 500-600 metrə 800-900 metr yüksəkliklərdə ensiz kəmər şəklində uzanır. Zonada hakim meşələr palıd və palıd-vələs meşələridir. Gürcü palıd az hallarda təmiz, əksər hallarda vələslə, bəzən cökə ilə meşə əmələ gətirir. Qalan sahələrdə palıd, göyrüş-palıd, palıd-vələs meşələri üstündür. Şabalıd ağaclarının meşə bitkiliyində yalnız İsmayılı meşələrində müəyyən edilmişdir. İsmayılı meşələrində dəmirağacı olması da müşahidə edilmişdir.

Palıd və palıd-vələs meşələri altında mürəkkəb tərkibli xırda ağaclar və kolluqlar geniş yayılmışdır. Bu meşələrdə kol bitkilərindən yemişan, əzgil, itburnu, doqquzdon, zoğal, alça, gərməşov, sarağan, sumax, murdarça, vəhşi gilə, böyürtikən, gəndələş və s. geniş yayılmışdır. Alçaqdağlığın palıd meşəliyində oduncaq ehtiyatı 200- 400 m³/ha təşkil edir.

Orta dağ-meşə zonası, yaxud fıstıq və fıstıq-vələs meşələri daha çox bircinsliyi ilə seçilərək rayonun qərb hissəsində (İsmayilli rayonu) 1200-1400 m yüksəkliklərdə, şərq hissəsində (əsasən Şamaxı rayonunda) 1600 m yüksəkliklərdə yayılmışdır. Ortadağlıqda fıstıq ağacı bütün cəhətlərə baxan yamaclarda bitdiyi halda, zonanın aşağı sərhədlərində o, əsasən, alçaq tirələrin şimal səmtli yamaclarında bitir. Bu vəziyyət İsmayilli rayonunun Topçu meşəsi zonasında daha aydın müşahidə olunur. Əsl fıstıq meşələrində kol və ot bitkilərinin xeyli zəif inkişaf etməsinə baxmayaraq, fıstıq-vələs meşələrində onlar yaxşı inkişaf edir. Bu sahələrdə ayıdöşəyi, kəndalaş, gicitkan, xaçgülü, böyürtkən, ağ balyonca, moruq, ivançay, çəşir, baldırğan, əvəlik və s. geniş yayılmışdır.

Yüksək dağ-meşə zonası rayonda aşağı sərhədi qərbdə 1300-1400 m, şərqdə isə 1400-1600 m yüksəklikdən keçir. Onların yuxarı sərhədi 2300 m-ə qədər yüksəlir. Bu maneələr seyrək və bir qədər xırda boylu olurlar. Bu zonada meşə əmələ gətirən ağac növləri fıstıq, şərq palıdı, trautvetter ağcaqayını, tozağacı və s.dir. Bunlardan fıstıq və şərq palıdı əsas meşə əmələ gətirən ağaclardır. Bu ağaclara tozağacı zonasının yalnız yuxarı sərhədində rast gəlinir. Bu zona daxilində yuxarı qalxdıqca və meşələr seyrəldikcə meşə altında ot bitkilərinin rolu artır. Zonanın yuxarı zolağı meşə-subalp, çəmən-kol yarımşəhrası kimi qalan zonalardan fərqlənir. Burda zəngin hündür otlu subalp çəmənlikləri, qərbdə isə rododendron kolları yayılmışdır. Ümumiyyətlə, rayon ərazisində yayılmış meşələrə antropogen təsirin səviyyəsi müşahidə olunur. Bir çox ərazilərdə meşə bitkiləri tamamilə qırılmış və dağüstü platolar, taxıl zəmiləri və otlarla əvəz olunmuşdur. Belə vəziyyət özünü Şamaxıda, Çuxuryurd kəndi ətrafı zonalarında daha aydın göstərir.

Rayon ərazisində dağ-kserofit bitkiliyi də mövcuddur. Bu, əsasən, Şamaxı-Qobustan sahəsində əhəngdaşı laylarının səthə çıxdığı tirədə inkişaf etmişdir. Dağ-kserofit eroziyaya məruz qalmış torpaqlarda, yaxud daşlı-kəsəkli yamaclarda, quraq mərzlərdə inkişaf etmiş kol və çoxillik ot bitkilərinin (friqana

bitkiliyi) yayılması ilə səciyyələnir. Friqana bitkiliyi hündürlüyü 1-1,5 m-ə çatan bir sıra kol və iri gövdəli çoxillik ot bitkilərindən ibarətdir. Bunlardan xaççiçəklilər, dodaqçiçəklilər, çətirkimilər və s. səciyyəvidir ki, bunların da heyvandarlıqda mühüm rolu vardır.

Rayonda yüksək dağ-meşə zonasının yuxarı sərhədindən sonra subalp və alp çəmənlikləri yerləşir. Subalp çəmənlikləri qurşağı 1800-2500 m-ə qədər yüksəkliklərdə yerləşir. Burada ot bitkilərindən qiyaq, topal, başqa otlarla birlikdə sıx örtük əmələ gətirir. Onların boyu 1,5-2 m-ə çatır. Subalp çəmənlikləri, əsasən, biçənək kimi istifadə olunur və onların məhsuldarlığı 14-20 s/ha təşkil edir. Əlverişli relyef-iqlim şəraitində burada məhsuldarlıq 30-35 s/ha qədər artır. Step-çəmən farmasiyasında 10-12 s/ha qədər azalır. Müəyyən edilmişdir ki, alçaqdağlığın meşədən sonrakı çəmənliklərində məhsuldarlıq 25-30 s/ha, ortadağlığın meşə-çəmənələrində 50-55 s/ha, yüksəkdağlığın meşə yerində əmələ gəlmiş çəmənliklərində isə 40-45 s/ha çatır. Subalp bitkilərinin 80-85%-ni yem bitkiləri təşkil edir. Alp çəmənlikləri subalp çəmənliklərinin yuxarı sərhədindən 3000 metrə qədər yüksəklikdə dağ yamaclarını tutur ki, bu çəmənliklər rayonda – İsmayılı rayonu ərazisində, Babadağ zirvəsi rayonunda yerləşir. Alp çəmənliklərində ən geniş yayılmış bitkilərdən: pişikquyruğu, tarlaotu, qırtıç, nazıkgövdə yonca, acıqovur, zəngçiçəyi, qaymaqçiçəyi və bir çox başqa ot bitkiləri geniş yayılmışdır. Dağ-çəmən qurşağında bir sıra boya otları, dərman və ətirli bitkilər də geniş yayılmışdır. Alp çəmənliklərində məhsuldarlıq 15 s/ha arasında dəyişir.

Rayonda yayılmış bitki qruplarının və ayrı-ayrı bitki növlərinin istər insanın təsərrüfat fəaliyyətində, istərsə də məişətdə, təbabətdə və bir sıra başqa sahələrdə olduqca böyük əhəmiyyəti vardır.

Hələ çox qədimlərdən rayonun düzənlik və dağətəyi yarımşəhraları qış otlaqları kimi, yüksəkdağlıq çəmənlikləri isə yay otlaqları kimi istifadə edilirdi.

Rayon əhalisinin böyük bir hissəsinin əsrlər boyu heyvandarlıqla məşğul olmasını nəzərə alsaq, düzənliklərin yarımşəhra-çöl farmasiyalarının,

yüksəkdağlığın çəmənliklərinin, heyvandarlığın inkişafında əvəzsiz rol oynamasını görürük. Meşələrdən istifadə isə, onların geniş ərazilərdə qırılmasına səbəb olmuşdur. Rayonda meşələrin qırılması əsas 3 məqsədlə aparılmışdır: ağaclardan tikintidə istifadə etmək, pdun tədarükü, əkin sahələri üçün yeni sahələr təmizləmək.

Rayon meşələrində olan bir sıra ağac növlərinin oduncağı tikinti və mebel sənayesində çox qiymətli xammaldır. Bunlardan bir sıra palıd növləri (şabalıdyarpaq palıd, uzunsaplaq palıd, gürcü palıdı, şərq palıdı), qafqaz vələsi, fıstıq, şabalıd, qoz və s. qeyd etmək olar. Bunlar qiymətli mebel, parket, qapı-pəncərə, üzlük materialları, çəllək istehsalı və s. üçün xammaldır. Məhz bunların əsasında İsmayilli şəhərində ağac emalı və mebel müəssisəsi yaradılmışdır. Meşələrdə odun tədarükünün də həcmi yüksəkdir. Bu, rayonun, xüsusilə də, məişət sahələrinin yanacaqla təmin olunmasında mühüm mənbələrdəndir.

Vaxtilə meşələrdə odun tədarükünün həcmi xeyli artmışdı ki, bu da qaz hasilatı və idxalının respublikada azalması ilə izah olunurdu. Lakin son illərdə Şamaxı və bir sıra yaşayış məntəqələrinin qaz ilə təminatı bərpa edildikdən sonra meşələrin oduncaq tədarükü məqsədilə qırılmasının həcmi xeyli azalmışdır.

Rayonun müxtəlif landşaftlarında müxtəlif və qiymətli dərman bitkiləri vardır. Bunlardan üskükotu, acılıq, enliyarpaq xaçgülü, sarılıqotu, dağçiçəyi, başınağacı, pişikpəncəsi, gicitkan, üzərlik, birəotu, pişikotu, xanımotu, qatırquyruğu, çaytikanı, süpürgəgülü, qarğıdalı saçağı, isitmə otu, zoğal, dağmoruğu, böyürtkən, bəlgəmotu, kəklikotu, yarpız, zirinc, yemişan, qırxbuğum və s. göstərmək olar. Bu bitkilər ürək-damar, qan təzyiqi, soyuqdəymə, mədə-bağırsaq sistemi xəstəliklərinin müalicəsində uğurla istifadə olunur.

40-50-ci illərə qədər rayonda bir sıra bitkilərdən boyacılıqda geniş istifadə olunmuşdur.

Bunlardan nar, zirinc, üçbarmaq, akasiya, sarağan, dəliçətənə, boyaqotu, küsdümağacı, çətiryarpaq, daşdayan və s. göstərmək olar. Bunlardan sarı, qırmızı, abı və bir sıra başqa rənglər alınır. Təbii boyalarla rənglənmiş iplikdən rəngi solmayan, çox qiymətli xalça, kilim, cecim, heybə və s. toxunurdu.

Bir sıra bitkilərin arıçılığın inkişafı üçün böyük rolu vardır. Bunlardan cökənin, şabalıdın, almanın, armudun, yemişanın, yoncanın, böyürtkənin və s. balı yüksək keyfiyyətli olmaqla müalicə baxımından çox qiymətlidir.

Bəzi bitkilərdən məişətdə - həsir toxunmasında, zənbil və səbət hazırlanmasında, damların örtülməsində, çəpər çəkilməsində, qoyun-quzu üçün küzü, mal-qara üçün xalxal hazırlanmasında geniş istifadə edilir.

Rayon ərazisində parfümeriya bitkiləri də geniş yayılmışdır. Bunlardan kəklikotu, pişiknanəsi, itburnu, dəvətikanı, yovşan, nanə, çaytikanı, qoz və s. bitkilərdən efir yağları alınması mümkündür.

İqtisadi rayonun meşə və kol farmasiyalarında bir çox meyvə ağaclarının barı çox əhəmiyyətlidir. Bunlardan alma, armud, tut, əzgil, nar, zoğal, üzüm, çaytikanı, böyürtkən, göyəm, alça və başqa cır meyvələri göstərmək olar. Ot bitkilərindən əvəlik, yolyoncası, qazayağı, yemlik, şomu və s. aclıq illərində minlərlə ailəni aclıqdan xilas etmişdir. Bitki örtüyünün kurort-rekreasiya estetik əhəmiyyəti də böyükdür.

Rayonda landşaft ekoloji şəraitin rəngarəngliyindən asılı olaraq heyvanlar aləmi çox müxtəlifdir. Yarımşəhra və quru çöllərdə yırtıcılardan canavar, tülkü, çaqqal yayılmışdır ki, onlara həm qoyun yataqları və kəndlərə yaxın sahələrdə, həm də açıq yarımşəhralarda rast gəlinir. Gəmiricilərdən ən çox yayılanı siçanlardır. Bunlardan çöl siçanı, qırmızıquyruq siçanı, boqdanov siçanı, vilyams ərəbdovşanı, bozdağ siçanını göstərmək olar. Çöl siçanı taxıl əkinləri üçün daim təhlükə doğurur, qum siçanları isə taun xəstəliyinin yayıcıları hesab olunur. Burada quşlardan oynağan daşquşu, adi daşquşu, kəkilli turağay, boz turağay, çöl turağayı, çil cüllüt, göyərçin, qara çalağan, ley, sağırtoğan, zağca və s. göstərmək olar. Sürünənlərdən tısbağa, boybuxunlu ilangöz kərtənkələ,

alçaqboy kərtənkələ, talxa, gürzə, çöl əfi ilan, kor ilan və s. yayılmışdır. Burada bütün yay ərzində çoxlu həşərat olur. Bunlardan pompinlər, dozanqurdu, düzqanadlıların 100-ə qədər növü, zərərverici mərakeş çəyirtkəsi və bir sıra başqa çəyirtkələr, dəvə dəlləklərini, ağcaqanadları və s. göstərmək olar.

Alçaqdağlıqda canavar, tülkü, çaqqal, quşlardan qaya kəkliyi, adi göyərçin, ağbaş asiya kərkəsi, qara kərkəs, leşyeyən qartal, müxtəlif sürünənlər və həşəratlar geniş yayılmışdır. Dağ meşələri qurşağında qafqaz maralı, əlik, dağ keçisi, qonur ayı, canavar, tülkü, çaqqal, dovşan, qaban, müxtəlif kərtənkələlər, qurbağalar, ilanlar, quşlardan ağacdələ, qarquşu, bülbül, alaquad qırmızıboğaz su sərçəsi, arıquşları, boz yapalaq və bir çox böcəklərə rast gəlinir.

Müxtəlif heyvan və quş növlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Yerli əhali ta qədimdən burada ovçuluqla məşğul olmuşdur. Heyvanların ovlanması əsasən heyvandarlığa ziyan vuran yırtıcıların məhv edilməsi, ərzaq tədarükü və xəz dəri əldə etmək məqsədilə aparılır. Lakin son illərdə antropogen amilin təsiri ilə heyvanların növü və sayı xeyli azalmışdır. XX əsrin 60-70 ci illərində Amerikadan gətirilən və xəzinə görə rayon meşələrində artırılan yenot itləri flora və faunaya böyük ziyan vurmuşdur. Onlar həddindən artıq çoxalaraq həyətlərdəki toyuq-cücəni, meşədəki quşları və onların yumurtalarını, meşə və bağlardakı meyvələri, həmçinin tarladakı əkinləri yeyərək məhv etmişlər. Onlarla mübarizə aparmaq çox çətindir. Ona görə də, gələcəkdə belə işlərə qəti yol vermək olmaz.

Rayonda təbii landşaftın əsas ünsürləri olan torpaq-bitki örtüyünün və heyvanat aləminin qorunması məqsədilə İsmayılı və Pirqulu qoruqları yaradılmışdır. Pirqulu qoruğu 1968-ci ildə Ağsuçayın yuxarı axınında Şamaxı rayonu ərazisində təşkil edilmişdir. Ümumi sahəsi 1500 hektara çatan qoruq birbirinə yaxın 3 hissədən ibarətdir. Pirqulu qoruğunda nadir, kökü kəsilməkdə olan bitkilərin və endemiklərin 45 növü mövcuddur. Burada məməlilərin 30, reptililərin 9, amfibilərin 6, quşların 64 növü qorunur.

İsmayılı qoruğu isə 1981-ci ildə İsmayılı rayonu ərazisində təşkil edilmişdir. Sahəsi 1780 ha-ya çatan qoruqda məməlilərin 40, sürünənlərin 17, amfibilərin 6, quşların 104, balıqların isə 4 növü qorunur.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu olduqca müxtəlif torpaq-bitki örtüyünə və heyvanlar aləminə malik olmaqla, onların rayon təsərrüfatının inkişafında müstəsna rolu vardır.

III FƏSİL

DAĞLIQ ŞİRVAN İQTİSADİ RAYONUNDA TƏSƏRRÜFATIN YERLƏŞMƏSİ VƏ İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİV İNKİŞAFI.

1. Dağlıq Şirvanda təsərrüfatın yerləşməsi və inkişafının müasir vəziyyəti.

Dağlıq Şirvanda ümumi torpaq fondu 684 min hektardır ki, bunun da 408 min ha-ı (60%) kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır. 136,7 min ha torpaq sahəsi əkin altındadır.(33%). Dağlıq Şirvanda olan 136,7 min ha əkin sahəsinin 89%-i xüsusi, 6%-i dövlət, 5%-i isə bələdiyyə mülkiyyətindədir.

İqtisadi rayonun ərazisində yayılma arealına görə şabalıdı torpaqlar, onların tipləri hakimdir. Bu torpaqlardan dənli bitkilər, üzüm əkini üçün istifadə olunur. Daha sonra dağ qara torpaqları sözü gedən region üçün xarakterikdir. Dəmyə üzümçülük, taxılçılıq, tərəvəzçilik dağ qara torpaqların əsas bitkisidir. Suvarma təsərrüfatı inkişaf edən ərazilərdə yayılan boz, çəmən-boz torpaqlardan pambıq, meyvə, tərəvəz-bostan əkinlərində, eləcə də qış otlaqları kimi istifadə olunur.

Dağlıq Şirvan Respublikanın mərkəzi hissəsində, Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində yerləşir. Ərazinin 80%-i dağlıq-dəmyə, 20%-i isə aran-suvarma əkinçiliyi zonasını əhatə edir. Dağlıq Şirvanın 684 min ha ümumi torpaq fondunun 52,8 min ha-ı (8%), eləcə də 136,7 min ha əkin sahəsinin 43 min ha-ı (31%) suvarılır. Həmçinin iqtisadi rayonda kənd təsərrüfatına yararlı 408 min ha sahənin 50,2 min ha-ı (12%) suvarılındır. Bu göstəricilər iqtisadi rayona daxil olan inzibati ərazi vahidlərində müxtəlifdir, əsasən Ağsu rayonunda suvarma əkinçiliyi yayılıb (rayonun 121,9 min ha ümumi torpaq fondunun 37,1 min ha-ı (30%), 88,4 min ha kənd təsərrüfatına yararlı sahənin 35,1 min ha-ı (40%), 35,5 min ha əkin sahəsinin 31 min ha-ı (90%) suvarılır).

Ərazinin torpaq-iqlim şəraiti burada müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin yetişdirilməsində potensial imkanlar yaratmışdır. Dağlıq Şirvanda üzümçülük,

taxılçılıq və heyvandarlıq tarixən ixtisaslaşmış sahələrdir. İndi də taxılçılıq və heyvandarlıq təsərrüfatın aparıcı sahələri hesab olunur. Taxılçılıq həm ərzaq, həm də heyvandarlığın yem bazasını təşkil edir. Üzümçülük tarixə regionun iqtisadi inkişafında çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Hal-hazırda isə Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda üzümçülük sahəsində geriləmə müşahidə olunur. (2005-ci ildə 1995-ci ilə nəzərən əkin sahəsi 15 min ha, məhsul istehsalı isə 17 min ton azalmışdır). Ərazinin dağ yamaclarında şabalıdı torpaqlarda rütubət və istiliyin kifayət dərəcədə miqdarı, eləcə də, münbitlik burada üzüm bağlarının inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaradır. Üzümçülüğün inkişaf etdirilməsinə çoxlu əmək, daha böyük məbləğdə vəsait qoyuluşu tələb olunur. İstehsalın təbii-iqlim şəraitinə uyğun yerləşdirilməsi üzüm sortlarının elmi əsaslarla seçilməsi, dərin ixtisaslaşdırma, həmçinin iş prosesinin mexanikləşdirilməsi bu sahənin intensiv inkişafında həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə üzümçülüğün inkişafında ümimillə liderimiz H.Əliyevin 29 yanvar 2002-ci il tarixli fərmanının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. İndiki iqtisadi islahatlar dövründə üzümçülüğün inkişafında dövlətlə bərabər sahibkarların da böyük qüvvəsini nəzərə almaq lazımdır. Xüsusilə iri miqyaslı potensial imkanlara malik sahibkarlara, üzümçülük təmayülündə kompleks təsərrüfatların yaradılmasına böyük ehtiyac var. Bunun da icrasında dövlətin maddi yardımını və nəzarəti əsas şərtidir.

Tərəvəz-bostan bitkiləri və kartof istehsalı regionda əkinçiliyin qədim sahələrindəndir. Dağlıq Şirvanın iqtisadi inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri də meyvəçilikdir. Lakin uzun müddət əsas fikir və tədbirlər üzümçülük və taxılçılığın inkişafına verildiyindən bu sahələrin mövqeyi aşağı səviyyədə olmuşdur. 2005-ci ildə 1995-ci ilə nəzərən tərəvəz-bostan bitkiləri və kartofun əkin sahəsi 3,6, meyvənin 1,2 min ha, məhsul istehsalı isə müvafiq olaraq 29;13 min ton artmışdır.(cədvəl1).

Cədvəl 1

	Dağlıq Şirvan		o cümlədən:							
			Ağsu		İsmayilli		Qobustan		Şamaxı	
	i l l ə r									
	1995	2005	1995	2005	1995	2005	1995	2005	1995	2005
dənli və dənli paxlalı bitkilər, əkin sahəsi, min ha	63	79,7	16	25,7	17,4	28,4	13,9	12,6	15,8	13,1
məhsul istehsalı, min ton	71,5	192,7	16	73,8	30,1	72,2	13,7	15,9	11,8	30,7
orta məhsuldarlıq, sent/ha	11,2	24,2	10	28,8	17,3	25,4	9,9	12,7	7,5	23,5
üzüm.əkin sahəsi, min ha	16,7	1,4	7	0,5	3,1	0,7	1,8	0,005	4,8	0,2
məhsul istehsalı, min ton	25,8	8,8	9,3	1,1	8,2	3,9	2,2	0,4	6	3,4
orta məhsuldarlıq, sent/ha	17,7	82,8	13,3	5,3	32,1	111,3	12,5	140	13	98,5
meyvə əkin sahəsi, min ha	0,9	2,1	0,025	0,9	0,6	0,9	0,2	0,2	0,1	0,13
məhsul istehsalı, min ton	1	13,8	0,013	4,9	0,2	7,4	0,8	1,1	0	0,4
orta məhsuldarlıq, sent/ha	15	79,7	5,3	64,2	3,2	115,5	48,2	55,5	3,2	30,8
tərəvəz-bostan bitkiləri və kartof, əkin sahəsi, min ha	1	4,6	0,8	0,7	0,1	1,6	0,015	1,1	0,1	1,1
məhsul istehsalı, min ton	2,4	31	1,5	5,2	0,6	14	0,041	3,1	0,34	8,8
orta məhsuldarlıq, sent/ha	27,2	65,7	20,9	61,7	43,3	66	22,3	27	22,5	77
ət istehsalı, min ton	5	8,6	1	2,2	1,5	2,4	1,5	2,3	1	1,7
yumurtə istehsalı, min ədəd	26,2	24,4	7,3	6,1	7,8	6,8	3,2	4,9	7,8	6,7
süd istehsalı, min ton	54,2	78,8	15,6	22,7	20,3	23,1	8,6	12,8	9,8	20,2

İndiki vəziyyətdə ərazidə istehsal olunan tumlu, çəyirdəkli məhsullara olan diqqətin artırılması müasir tələbatdan irəli gəlir. Burada ayrı-ayrı inzibati rayonların ixtisaslaşma səviyyəsinə uyğun tədbirlərin həyata keçirilməsi müxtəlifdir. Ağsu rayonunun imkanları tumlu və çəyirdəkli meyvələr (ərik, şaftalı və s.), həmçinin nar üçün yüksək səviyyədə münasibdirsə, İsmayilli və Şamaxı qərzəkli (fındıq,qoz), Qobustan isə tumlu meyvəçilik üzrə qiymətləndirilə bilər. O cümlədən, Ağsunun şəkər çuğunduru becərmək üçün də daha böyük imkanları vardır.

Dağlıq Şirvan inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı bazasında aqrar-sənaye rayonu kimi ixtisaslaşmışdır. Bu sahənin inkişaf və ixtisaslaşma təmayülünü

xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəyyən edir. Vaxtilə ərzaq məhsullarının emalı üzrə ixtisaslaşmış rayonun aqrar-sənaye müəssisələri şərab, meyvə konservləri, şirələr, un, ət istehsal edirdilər. İqtisadi islahatlar, müəssisələrin özəlləşdirilməsi dövründə əkinçiliyin, meyvəçiliyin tənəzzülü, idarəetmə formasının fərdiləşməsi ilə əlaqədar aqrar-sənaye müəssisələri də əvvəlki fəaliyyətlərini xeyli itirdilər. Son illərdə onların inkişafı nəzərəcərpacaq dərəcədə fəaliyyətə başlayır.

Dağlıq Şirvan regionunda sənaye məhsulunun həcmi 5,9 və sənaye-istehsal yönümlü əsas fondlar 53,5 mlrd.man. təşkil edir.

Müasir dövrdə sənayeləşdirilmiş, mexanikləşdirilmiş kənd təsərrüfatının inkişafı, onun məhsulları ilə ölkənin tələbatının ödənilməsi aqrar-sənayenin inkişafının müasir səviyyəyə çatdırılmasından asılıdır. Bunun strateji əsasını dövlətin yardımı və nəzarəti bazasında yüngül və yeyinti sənayesinin müasir tələblər səviyyəsində inkişafı və tənəzzülə uğramış sahələrin bərpası təşkil edir. Aqrar-sənaye bir tərəfdən mövsümi xarakter daşıyan əkinçilik, heyvandarlıq məhsullarını emal vasitəsilə nizamlayır, saflaşdırır, digər tərəfdən əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq məhsullarının istehsalının artırılmasına olan tələbatı, istehsalçıların maddi marağını yüksəldir.

Dağlıq Şirvanda mineral tikinti xammalları – mişar daşları yox dərəcəsindədir. Son 10-15 ildə burada müxtəlif məqsədli tikinti işləri üçün lazım olan və çox işlədilən mişar daşları Abşeronun daş karxanalarından gətirilir ki, bu da daşınma xərcləri hesabına materialım qiymətini orta hesabla 2 dəfə bahalaşdırır.

Hal-hazırda Dağlıq Şirvanda daha sürətlə davam etməkdə olan tikinti işləri, üzüm əkinlərinin genişləndirilməsi, külli miqdarda beton, dəmir-beton, beton-dirək materialları tələb edir. Nəzərə alsaq ki, bu göstərilən tələbatın başqa rayonlardan külli miqdarda nəqliyyat xərci hesabına gətirilməsi sərfəli deyil, onda yerli ehtiyatlar hesabına onların istehsalının artırılması zərurəti ortaya çıxır. Rayonda çoxlu ehtiyata malik əhəng süxurları, Girdimançayın, Ağsuçayın,

Pirsaatçayın, Qozluçayın çınqıl-qum, çaydaşı ehtiyatları, tikinti-gil yataqları, beton, dəmir-beton üzüm dirəkləri istehsalının xammal materiallarıdır. Bunlardan istifadə etməklə rayonun tələbatına münasib müvafiq tikinti materiallarının, üzüm-beton dirəklərinin istehsalı günün tələblərindən irəli gəlir. Bu məsələlərin əsas üstünlüyü başqa rayonlardan daşınan mişar daşları materiallarının daşınmasının qarşısının alınmasıdır.

Yüngül sənayenin regionda inkişafı üçün kifayət qədər işçi qüvvəsi, həmçinin istehlakçı vardır. Əmək tutumlu bir sahə kimi Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda məşğulluq probleminin həlli üçün bu sənaye sahəsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Xalçaçılıq ərazidə yerli yun xammalı əsasında inkişaf etmişdir. Yüngül sənaye Şamaxı və İsmayilli şəhərlərində, eləcə də Qalacıq kəndi və Lahıc qəsəbəsində (İsmayilli rayonu) Xalça sexi, Basqal qəsəbəsində (İsmayilli rayonu) Kəlağayı sexi ilə təmsil olunmuşdur. Dağlıq Şirvan regionu “Şirvan”, ”Sumax”, ”Qəşəd”, ”Bico”, ”Lahıc” xalçaları ilə məşhurdur.

Lahıcdə misgərlik sənətini tərəqqi etdirmək və bundan turizm sahəsində yararlanmaq mümkündür. Həmçinin misgərlik materiallarının turizm yolu ilə ixracatı böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dağlıq Şirvan - əsasən Şamaxı və İsmayilli inzibati rayonları, Azərbaycanın ən qədim və özünəməxsus ornament-bəzək, zəriflik və orijinallığı ilə seçilən yüngül sənaye (sənətkarlıq) mərkəzidir. Kəlağayı, tirmə şal, zərxara, baftalı yaxalıq, zərli başmaq, çust və xalça istehsalı nəinki Respublikada, eləcə də ondan kənarlarda belə Şirvanı tanıtdıran məhsullar olmuşdur. İndi isə az miqdarda istehsal olunan kəlağayını, xalçanı çıxmaq şərtilə adları çəkilən məhsulların ancaq adı qalmış, onlarla məşğul olan sənətkarların adı da unudulmuşdur.

İndiki dövrdə geyimlərin Avropasayağı standartlaşdırılması şəraitində keçmiş adət və ənənlərimizi yaşadan geyim-bəzək əşyalarına olan zövqə meyl etmək ehtiyacı ortaya çıxır. Şirvana məxsus olan yuxarıda adları çəkilən pal-paltarın, nəfis xalçaların, qadın bəzək əşyalarının istehsalının yenidən bərpası

üçün geniş şərait vardır. Bunların əsasını sənətkarlığın, sahibkarlığın, şəxsi mənafeələrin azadlığı və bunlara imkan yaradılması təşkil edir. Göstərilən sahələrin inkişafı böyük gəlir gətirə bilər.

Ərazidə suvarma kanalları boyu kəndlərdə, meşələrdə, dağ terraslarında gər (tut) ağaclarının əkilməsi baramaçılığını inkişaf etdirməyi təmin edir. Heyvandarlıqdan alınan yun, gön-dəri və s. xammallar isə yüngül sənaye müəssisələrinin inkişafına imkanlar yaradar.

Şamaxı şəhərində “Star LTD” televizor zavodu tikilmişdir.(2005-ci il). Türkiyə, Cənubi Koreya və Çin birgə müəssisələri olan zavod istehsal üçün lazım olan hissələri Cənubi Koreya və Yaponiyadan gətirməklə əsasən Ukrayna və Orta Asiya respublikalarına məhsullar ixrac edir. Həmçinin hələlik 250 nəfər əhalinin çalışdığı bu müəssisənin yaxın gələcəkdə müxtəlif məişət avadanlıqları istehsal edən sexləri işə düşəcək və zavod perspektivdə həm istehsalın həcmi, həm də ixracatının arealını genişləndirəcək, eləcə də daha böyük miqdarda işçi qüvvəsi özünə cəlb edəcəkdir.

Şamaxı rayonunda “Kənd Təsərrüfatı Maşını və Avadanlığı Təmiri” müəssisənin nəzdində yaradılan zavod Gəncə Avtomobil Zavodundan sonra (“Oka” markası) respublikada milli avtomobillərin istehsalına başlamışdır. Perspektiv üçün yüksək qiymətləndirilən bu müəssisədə avtomobil hissələri İran İslam Respublikasından gətirilməklə PEUGEOT mühərrikli AZİZ və AZSAMAND avtomobilləri yığılır və artıq deyə bilərik ki, hal-hazırda qida məhsulları ilə yanaşı rayonda avtomobillər istehsalı da mövcuddur. Gələcəkdə bu məhsulların istehsalının artırılması, həmçinin onun ixracatının təşkil olunması gözlənilir.

Tarixən kənd və şəhər yaşayış məntəqələrinin inkişafında ciddi fərqlər olmuşdur. Bu fərq özünü əsasən sosial-infrastruktur sahələrinin inkişafında büruzə verir. İqtisadi rayon sosial-infrastruktur ilə təmin edilmə səviyyəsinə görə heç də digər rayonlardan fərqlənmir. Sürətli inkişaf üçün əsas maneə müasir yollar şəbəkəsinin zəifliyidir. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda

avtomobil yollarının uzunluğu 1779 km-dir ki, bunun da 295 km-i (16,6%-i) asfalt örtüklü, 319 km-i (17,9%-i) qara örtüklü, 1004 km-i (56,4%-i) çınqıl örtüklü, nəhayət 161 km-i (9,1%-i) qrunut örtüklüdür.

Dağlıq Şirvan regionunun sosial-iqtisadi inkişafı nəqliyyat amili ilə sıx bağlıdır. Belə ki, rayon mərkəzləri ilə dağ kəndləri arasındakı, həmçinin Muğanlı-İsmayılı avtomobil yolunun yararsız halda olması (təbii sürüşmə hadisəsi ilə əlaqədar olaraq) sosial inkişafı ləngidir. Eləcə də turizm sektoru məhz nəqliyyat infrastrukturun müasir vəziyyəti ilə əlaqədar özünün yüksək inkişafına çata bilməmişdir. Əgər bu problem həll olunarsa, iqtisadi rayon turizm sektorunda həm ölkədə, həm də respublikamızdan xaricdə məşhurlaşar.

Regionda sosial-infrastrukturun inkişafında xarici təcrübədən də yararlanmaq lazımdır. Belə ki, dağ kəndlərində turizmin təşkili və inkişafı bütövlükdə iqtisadi rayonun inkişafına böyük töhfələr verə bilər. Dünyanın, eləcə də, Avropanın aparıcı ölkələrində turizm sənayesi kiçik dağ kəndlərinin inkişafı və bütün dünyada tanınması ilə nəticələnmişdir. Ərazidə turizm obyektlərinin yaradılması, xidmət sferasının genişləndirilməsi burada əksər dağ kəndlərinin sosial problemlərinin həlli ilə yanaşı əhalinin məşğulluq probleminin həlli üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır.

NƏTİCƏ.

Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun təbii ehtiyatları onun ərazisində əsrlərdən bəri yaranmış və inkişaf etmiş təsərrüfat sahələrinin təbii əsasını təşkil etməklə çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də rayonda təbii ehtiyatların istifadəyə cəlb edilməsinin daha səmərəli və mütərəqqi yollarının müəyyənləşdirilməsi, onlardan qənaətlə istifadə edilməsi və s. bu kimi məsələlər çox aktualdır. Bu baxımdan respublikanın iqtisadi coğrafi rayonları arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun təbii ehtiyatlarının aşkar edilməsinə, öyrənilməsinə və yenidən qiymətləndirilməsinə həsr edilmiş geniş elmi-tədqiqat işləri aparılmasına böyük ehtiyac var. Bu sahədə qabaqcıl dünya ölkələrinin əldə etdiyi mütərəqqi nailiyyətlərdən istifadə edilməsi də əhəmiyyətlidir. Lakin burada rayonun özünəməxsus təbii, sosial-iqtisadi, tarixi-coğrafi xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Bütün bu məsələlərin əsas məqsədi

rayon təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi olmalıdır.

Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun sənayesinin əsasında aqrar-sənaye müəsisələri, elektrotexnika, avtomobilqayırma, meşə və ağac emalı, tikinti materialları istehsalı sahələri durur ki, bu sahələr daha da inkişaf etdirilməlidir. Rayonun yerli çınqıl-qum və çaydaşı ehtiyatları əsasında üzümçülüyn inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə dəmir-beton dirəklərin istehsalını təşkil etmək mümkündür.

Rayonda təsərrüfatın inkişafı ilə yanaşı ekoloji məsələlərə də fikir verilməlidir. Torpaq, su, bitki, heyvanlar aləmi və s. təbii ehtiyatların qorunması və bərpa edilməsi bu sahədə əsas məsələlərdəndir. Bu baxımdan şoranlaşmış, məhsuldarlığını itirmiş torpaqlarda meliorasiya tədbirləri, meşələrin qırılmasının qarşısının alınması, kökü kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin ciddi mühafizə edilməsi və s. bu kimi tədbirlər çox aktualdır.

Ərazinin su ehtiyatları ilə təminatlılıq səviyyəsi aşağı olduğu üçün region çaylarının aşağı və orta axımında müvafiq yerlərdə su anbarlarının yaradılması və burada toplanmış su ehtiyatından ilin isti dövründə suvarma işlərində istifadə edilməsi, mövcud suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, yeni irriqasiya qurğularının yaradılması və artezian quyularının qazılmasına böyük ehtiyac var.

Dağlıq Şirvan aktiv təbii fəlakət rayonu olduğundan buradakı yaşayış məntəqələrini, istehsal və xidmət müəsisələrini yerləşdirərkən bu amilin nəzərə alınması çox mühüm məsələlərdəndir.

Regionda həm dağlıq, həm də düzənlik ərazilərdə bir çox təbii və antropogen rekreasiya ehtiyatları olduğunu nəzərə alıb, müasir tələblərə cavab verən xidmət sferası və digər infrastruktur sahələrini yaratmaqla turizm təsərrüfatını genişləndirməyin böyük perspektivləri var. Rayonda mövcud olan qədim sənət növlərinin(Basqalda kələğayı və zərxara istehsalı, Lahılda misgərlik və s.) tərəqqisi də turizmin inkişafına böyük töhfələr verə bilər.

Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafına böyük təsir göstərə biləcək amillərdən biri də avtomobil yollarının müasir səviyyədə yenidən qurulması, onların yük və sərnişin daşıma qabiliyyətinin artırılmasıdır. Nəqliyyat sahəsində görüləcək yenidənqurma işləri digər təsərrüfat sahələri ilə yanaşı turizmin də inkişafına şərait yaratmış olardı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. Abbasov C. P. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, 1998, 263 s.
2. Allahverdiyev N.N. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, 1989, 165 s.
3. Azərbaycan Respublikası Turizm və Mədəniyyət Nazirliyinin statistik məlumatları. Bakı, 2009, 113 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Regional Coğrafi Problemləri. (Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə) Bakı, 2006, 156 s.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. (10 cilddə) Bakı, 1976-1987, 578 s.
6. Azərbaycanın konstruktiv coğrafiyası. (3 cilddə) Bakı, 1996, 1999, 2000, 236 s.
7. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2008, 521 s.
8. Azərbaycanın heyvanlar aləmi. (3 cilddə) Bakı, 2001, 2002, 2004, 358 s.
9. Babazadə B.M. Filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntılar. Bakı, 1986, 109 s.
10. Budaqov B.A. Azərbaycan SSR-in təbii landşaftları və onların qorunması. Bakı, 1974, 156 s.
11. Budaqov B.A. Sovet Azərbaycanın təbii landşaftları. Bakı, 1988, 230 s.
12. Budaqov B.A. Böyük Qafqazın geomorfologiyası Bakı, 1969, 356 s.
13. Budaqov B.A. Azərbaycanın təbiət hadisələri. Bakı, 1990, 208 s.
14. Quliyev V.O. Azərbaycanın bitki aləmi və onun qorunması. Bakı, 1984, 312 s.

16. Eminov Z.N. Azərbaycan əhalisi. Bakı, 2006, 459 s.
17. Əyyubov Ə.C. Azərbaycan Respublikasının aqroiqlim atlası. Bakı, 1993, 19 s.
18. Əyyubov Ə.C. Azərbaycan SSR-in iqlim ehtiyatları. Bakı, 1984, 26 s.
19. Əkbərov K.Ə. Azərbaycanla torpaq eroziyası və onunla mübarizə. Bakı, 1961, 189 s.
20. Ələsgərov A.K. İqtisadi rayonlar və onların nəqliyyat sistemi. Bakı, 1983, 235 s.
21. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın inkişaf konsepsiyası və proqramı. Bakı, 1999, 227 s.
22. Əlirzayev Ə.T. Kəndin sosial-iqtisadi problemləri. Bakı, 1987, 105 s.
23. Əliyev H.Ə. Böyük Qafqazın meşə və meşə-bozqır torpaqları. Bakı, 1964, 161 s.
24. Əsgərov Ə.H. Azərbaycanın mineral suları. Bakı, 1966, 66 s.
25. Əsgərov Ə.C. Ətraf mühitin qorunması. Bakı, 1989, 124 s.
27. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatları. Bakı, 2002, 2004, 2006, 2008, 135
29. Müseyibov M.M. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı, 1999, 325 s.
30. Rüstəmov S.H, Qaşqay R.M. Azərbaycan SSR- in su ehtiyatları. Bakı, 1989, 235 s.
31. Vəliyev X. Xəzər sahillərinə səyahət. Bakı, 1982, 48 s.

RUS DİLİNDƏ

32. Алиев Г.А. Почвы Большого Кавказа. Баку, 1994, 232 с.
33. Климат Азербайджана. Под. ред. А.А.Мадатзаде и Э.М.Шыхлинского. Баку, 1968, 56 с.

34. Мусеибов М.А. Ландшафт Азербайджанской ССР. Баку, 1981, 163 с.
35. Прилипко Л.И. Растительный покров Азербайджана. Баку, 1970, 203 с.
36. Рустамов С.Г. Реки Азербайджанской ССР и их гидрологические особенности. Баку, 1960, 101 с.
37. Рустамов С.Г. Гидрологическое районирование Азербайджана. Баку, 1960, 256 с.
38. Рустамов С.Г, Кашкай Р.М. Водный баланс Азербайджанской ССР. Баку, 1978, 218 с.